"જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળા", પુસ્તક ૨૮ મું.

ગુર્જર સાક્ષર જયન્તીઓ

તથા

પહેલી–બીજી સાહિત્ય પરિષદ્‌ના પ્રમુખનાં

ભાષણો.

પ્રકાશક

જીવનલાલ અમરશી મહેતા,
સંપાદક–"જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળા"; અમદાવાદ.

પ્રથમાવૃત્તિ] પ્રત ૧૦૦૦ [ઇ. સ. ૧૯૨૧.

શ્રી 'સત્યવિજય' પ્રીન્ટીંગ પ્રેસમાં શા. સાંકળચંદ હરીલાલે
છાપ્યું. ઠે. પાંચકૂવા નવાદરવાજા–અમદાવાદ.

કિંમત રૂપીઆ બે.

સમર્પણ.

"ગુર્જરસાક્ષરજયન્તી" ના યોજક

સદ્‌ગત ભાઈશ્રી

રણજીતરામ વાવાભાઈ મહેતાના

અમર આત્માને.

પ્રસ્તાવના.

ઇ. સ. ૧૯૦૩ માં " ગુર્જરસાક્ષરજયંતી " નો ઉપક્રમ સમારંભાયો. કલાપી, અખો અને મીરાંની જયંતી તે વર્ષે ઉજવાઈ. જયંતીની યોજના સફળ કરવા સાહિત્યપક્ષને સબળ કરવું આવશ્યક લાગ્યું. ગયા વર્ષના જાન્યુઆરીની પ્હેલી તારીખે અમારી સભા " ધિ લીટરરી એસોશીએસન " થઈ, ને એપ્રિલમાં " ગૂજરાત સાહિત્ય સભા " નું અભિધાન પામી.

ભિન્ન ભિન્ન સાક્ષરોનાં સાહિત્યસેવા રૂપી રસળતાં કિરણો એક સ્થળે કેન્દ્રિત થાય તો આપણાં સાહિત્યને હાલ થાય છે તેથી વિશેષ લાભ થાય તથા ઐક્યની ભાવના ઉદ્‌ભવે, એટલા સારૂ એક મંડળની આવશ્યક્તા હતી. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી ગ્રન્થપ્રસિદ્ધિનું કામ કરે છે, પરંતુ સાહિત્યના અભ્યાસ ને સંશોધન પર વિશેષ લક્ષ આપનાર મંડળની ખોટ તેથી પૂરી પડતી નથી. બઙ્ગ પરિષદ્, નાગરી પ્રચારિણી સભા, તામિલ સાહિત્ય સભા (Tamil Literary Academy), આદિ મંડળો પોતાના પ્રાંતની જેવી સેવા બજાવે છે તેવી સેવા ગૂજરાત અને ગૂજરાતી ભાષાની બજાવે એવા મંડળની જરૂર લાગતી હતી. આવી અગવડો કંઇક અંશે દૂર કરવા પ્રયત્ન થાય એટલા માટે અમારી સભાનું " ગૂજરાત સાહિત્ય સભા " નામ પાડી, " ગૂજરાતી સાહિત્યનો બને તેટલો બ્હોળો વિસ્તાર કરવાનો તથા બનતા પ્રયાસે તેને લોકપ્રિય કરવાનો " ઉદ્દેશ રાખ્યો. ઉદ્દેશસાધના અર્થે વિવિધ સાધનો પ્રયોજ્યાં છે.

ધિ સોશીઅલ એન્ડ લીટરરી એસોશીએશને ઉપસ્થિત કરેલો " ગુર્જરસાક્ષરજયંતી " નો સમારંભ ચાલુ રાખવામાં આવ્યો છે. જેટલા સમારંભો પ્રયોજાયા છે તે નીચે લખ્યા છેઃ-

જેમની જયંતી ઉજવવાની છે તેમનું નામ.	તિથિ.
૧. નરસિંહ મહેતા	...વૈશાખ સુદ ૫
*૨. મીરાંબાઇ...	...શ્રાવણ વદ ૮
*૩. અખો	...ચૈત્ર સુદ ૯
*૪. પ્રેમાનંદ	...પોષ સુદ ૨
૫. સામળ	... ...
૬. વલ્લભ	... ...
૭. દયારામ	...માઘ વદ ૫
*૮. ધીરો	...આશ્વિન સુદ ૧૫
૯. દલપતરામ...	...ચૈત્ર સુદ ૩
*૧૦. નર્મદાશંકર ...જન્મ ભાદરવા સુદ ૧.મૃત્યુ.	ઓગષ્ટ ૨૪
૧૧. નવલરામ... ... ...અષાઢ વદ	અમાવાસ્યા.
*૧૨. મણિલાલ નભુભાઇ... ...	...ઓક્ટોબર ૩
૧૩. હરિ હર્ષદ ધ્રુવ.	... ...
*૧૪. બાલાશંકર	... ...
*૧૫. સુરસિંહ (કલાપી) ...જ. માઘ સુદ ૯.	મૃ. જ્યેષ્ઠ સુદ ૧૧

* આવી ફુદડીવાળી જયન્તીઓ ઉજવાણી છે.

ગૂજરાતી સાહિત્યનો અભ્યાસ વધે તથા જનસમાજનું સાહિત્ય-રસ લક્ષ આકર્ષાય એવા હેતુથી જયંતીઓ યોજાઇ છે. હાલ તો ફક્ત જાહેર વ્યાખ્યાનોથી જ જયંતી ઉજવીએ છીએ. સમારંભનું નામ 'જયંતી' રાખ્યું છે, પણ વસ્તુતઃ સાક્ષરોનું શ્રાદ્ધ સારવાની યોજના છે. જયંતી માટે મૃત્યુતિથિ ને તે ન મળે તો જન્મતિથિ લેવી, તેના અભાવે સાક્ષરોની કૃતિ સંપૂર્ણ થયાની તિથિ, અને તે પણ અનુપલબ્ધ હોય તો ગમે તે તિથિ પર જયંતીનો ઉત્સવ પાળવો. આ સમ્બન્ધે સવિસ્તર ચર્ચા સભાના પ્રમુખ રા. રમણભાઇએ પોતાના પ્રાસ્તાવિક ભાષણમાં કરી હતી.

.ા. ૧૩-૧-૪. } રણજીતરામ વાવાભાઈ મહેતા,
મંત્રી, ગૂજરાત સાહિત્ય સભા.

"વસન્ત" વર્ષ ૩, અંક ૧૨ (પૌષ, ૧૯૬૧) માં સદ્દગત ભાઇશ્રી રણજીતરામે 'ગૂજરાત સાહિત્ય સભાનો હેવાલ' છપાવેલો તેમાંથી ઉપરનો ઉતારો લીધો છે. તે ઉપરથી 'ગુર્જરસાક્ષરજયંતી'-ની ઉત્પત્તિનો બરાબર ખ્યાલ વાચકોને આવી શકશે. એમાં જણાવેલી પંદર જયન્તીઓ ઉપરાંત સાક્ષરશ્રી સ્વ૦ ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠીની જયન્તી પણ ઉજવાઈ હતી. તે સાથે એકંદર નવ જયન્તીઓ ઉજવાઇ, ને તે સર્વે આ ગ્રન્થમાં આપવામાં આવી છે. તે ઉપરાંત પહેલી તથા બીજી સાહિત્ય પરિષદ્‌ના પ્રમુખશ્રીઓનાં ગુર્જર સાહિત્ય અને તેના ઇતિહાસને લગતાં વિદ્વત્તાપૂર્ણ ભાષણો પણ છેવટે આપવામાં આવ્યાં છે. આ સંગ્રહમાં સા. શ્રી નરસિંહરાવભાઈનો 'નવલરામ' વિશેનો મહત્વપૂર્ણ લેખ દાખલ કરવા મારી ઉત્કટ ઇચ્છા હતી; પરંતુ તે લેખ તેમના ગદ્યસંગ્રહમાં છપાવાનો હોવાથી આ જયન્તીમાલાના સંગ્રહમાં લેવાની અનુમતિ તેમના તરફથી મળી શકી નથી.

ગૂજરાત સાહિત્ય સભાએ યોજેલી જયન્તીઓમાંની લગભગ અર્ધી હજી ઉજવાયા સિવાય જ રહી ગઇ છે. તે ઉપરાંત ત્યાર પછી સ્વર્ગવાસી થયેલા બીજા પ્રસિદ્ધ ગુર્જર સાક્ષરોની જયન્તીઓ માટે પણ સાથે સાથે ઉપક્રમ થવો આવશ્યક ને ઇષ્ટ છે. ઉજવાયેલી જયન્તીઓ માટે લખાયેલા લેખો પણ સામાયિક લેખના દૃષ્ટિબિન્દુથી લખાયેલા હોવાથી સર્વાંશે સંપૂર્ણ ગણાય તેવા તો ન જ, હોય, માટે તેમાંની કેટલીક જયન્તીઓ ફરી ઉજવાય અને બીજા વિદ્વાનો તે માટે ખાસ લેખો તૈયાર કરે તો જુદાં જુદાં દૃષ્ટિબિન્દુથી ઘણું જ ઉત્તમ ને સ્વતંત્ર સાહિત્ય તૈયાર થઈ શકે ખરૂં. આશા છે કે સાહિત્ય સભાના હાલના કાર્યવાહકો આ અધૂરૂં રહી ગયેલું પુણ્યકાર્ય અવશ્ય ઉપાડી લેશે.

એક અજાયબ લાગે તેવી પરંતુ સત્ય હકીકત જણાવતાં

અને અત્યંત દુઃખ થાય છે. પ્રસંગોપાત સાહિત્યની ઉન્નતિ વિષે વાતો કરવામાં કેટલાક ગુર્જર વિદ્વાનો જેટલી લાગણી દર્શાવે છે, તેટલું પ્રોત્સાહન તેવું કોઇ કાર્ય કરનારને માત્ર સલાહરૂપી મદદ આપવામાં પણ મળતું નથી એમ મને પોતાને લાંબા અનુભવથી જણાઈ આવ્યું છે. આ જયન્તીઓના લેખોના જ સંબંધમાં સંબંધ ધરાવતા ગૃહસ્થોમાંના કેટલાકને એક, બે ને ત્રણ ત્રણ પત્રો લખ્યા છતાં તેમના તરફથી–તેમના પોતાના લેખ વિષે પણ–કાંઇ જ ખુલાસો મળી શક્યો નહિ ! કવિવર ડૉ. રવીન્દ્રનાથ ટાગોર સરખા જગવિખ્યાત વિદ્વાન્ તરફથી પ્રત્યુત્તર મેળવવાની આશા રખાય, પરંતુ આપણા ગુજરાતમાંના કોઈક વિદ્વાનો તરફથી તેવી પણ આશા ન રાખવાનો મને આ અનુભવ કાંઇ પહેલો જ નથી. માત્ર સહાનુભૂતિ, પ્રોત્સાહન અને હાર્દિક લાગણીથી ઘણાં સારાં ને ભારે કામો સામાન્ય જણાતા માણસો પાસેથી પણ કરાવી શકાય છે, તેનો મૂર્તિમંત દાખલો ગૂજરાતમાં મહાત્મા ગાંધીજીનો સૌ કોઈ જોઇ રહ્યા છે. એ અનુકરણીય કર્મવીરનું આદર્શ જીવન સાહિત્યક્ષેત્રની ખીલવણી માટે અનુકરણીય જણાતું નહિ હોય ?

'પ્રેમાનંદ' વિશેનો લેખ સાક્ષર શ્રી કેશવલાલભાઈએ અતિ શ્રમ પૂર્વક છેલ્લી શોધખોળ પ્રમાણે સુધારી આપવાની કૃપા કરી છે, તે સારૂ તેમનો હું અતિ આભારી છું.

ભાઇશ્રી હીરાલાલ ત્રિ. પારેખે આ કાર્યમાં મને વખતોવખત ઘટતી સલાહ તથા મદદ આપી છે તે માટે તેમનો તથા વિશેષે કરીને આમાંના સર્વે લેખો "વસન્ત" માસિક પત્રમાંથી મળ્યા છે તે સારૂ એ પત્રના વિદ્વાન તંત્રીશ્રીનો તેમજ તે લેખોના સર્વે વિદ્વાન્ લેખકોનો હું અત્યંત આભારી થયો છું.

આ પુસ્તક વિદ્યાપીઠના વિદ્યાર્થીઓ સારૂ બને તેટલું વ્હેલું પ્રસિદ્ધ કરવાનું ઠરવાથી છપાવવાનું કામ ઉતાવળે લીધું છે, તેથી

બનતી કાળજી રાખવા છતાં જે કાંઇ ખામી, અપૂર્ણતા કે ભૂલો રહી ગઇ હોય તે માટે વાચકોની ક્ષમા યાચવા સિવાય બીજું શું હોઇ શકે ?

"જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળા" ની શરૂઆતથી જ આ સંગ્રહ પુસ્તક રૂપે બહાર પાડવાની મારી ધારણા હતી, ને તે 'ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ' અને તેના 'મહાવિદ્યાલય'ના કાર્યવાહકોના પ્રોત્સાહન વડે આજે પાર પડી છે, તેથી મને અત્યંત સંતોષ થાય છે. આવો જ બીજો એક—સાહિત્યની દૃષ્ટિથી અમૂલ્ય ગણાય તેવો—સંવાદોનો સંગ્રહ—**संवादमाला**—પ્રસિદ્ધ કરવાની મારી ધારણા છે ને તે ઇશ્વરકૃપા હશે તો આ વર્ષમાં જ બહાર પડશે. તેનું સાહિત્ય લગભગ એકત્ર થઇ ગયું છે.

કાગળના તથા છપામણી બંધામણીના ભાવ લડાઇ પહેલાના કરતાં ત્રણથી ચાર ગણા થઇ જવાથી પુસ્તકોની કિંમત પ્રથમના કરતાં વધારે રાખવી પડે છે; પરંતુ તે માટે બીજો કોઇ પણ ઉપાય ન હોવાથી લાચારીથી તેમ કરવું પડે છે. જો કે અમારી "પુસ્તક-માળા"ના **ગ્રાહકોને તો માળાનાં બધાં પુસ્તકો બીજાના પ્રમાણમાં બહુજ સસ્તા દરે—લગભગ પડતર ખર્ચે જ મળે છે.** સારા ને સંગીન વાંચનના પુરતા અભાવને લીધે જનસમાજમાં હલકી પ્રતિનું વાંચન વધારે ખપે છે ને ઉંચી કોટિનું બહુ ઓછું ખપે છે. એ ચાલુ સ્થિતિ અનુભવવા છતાં અમે અમારી પસંદગીનું ઉંચું ધોરણ ૭ વર્ષ થયાં કાયમ સાચવી રહ્યા છીએ, તેટલો જ સંતોષ છે.

અમદાવાદ,
તા૦ ૭–૧–૨૧.

જીવનલાલ અમરશી મહેતા.

મને અત્યંત દુઃખ થાય છે. પ્રસંગોપાત સાહિત્યની ઉન્નતિ વિષે વાતો કરવામાં કેટલાક ગુર્જર વિદ્વાનો જેટલી લાગણી દર્શાવે છે, તેટલું પ્રોત્સાહન તેવું કોઇ કાર્ય કરનારને માત્ર સલાહરૂપી મદદ આપવામાં પણ મળતું નથી એમ મને પોતાને લાંબા અનુભવથી જણાઈ આવ્યું છે. આ જયન્તીઓના લેખોના જ સંબંધમાં સંબંધ ધરાવતા ગૃહસ્થોમાંના કેટલાકને એક, બે ને ત્રણ ત્રણ પત્રો લખ્યા છતાં તેમના તરફથી–તેમના પોતાના લેખ વિષે પણ–કાંઇ જ ખુલાસો મળી શક્યો નહિ ! કવિવર ડૉ. રવીન્દ્રનાથ ટાગોર સરખા જગવિખ્યાત વિદ્વાન્ તરફથી પ્રત્યુત્તર મેળવવાની આશા રખાય, પરંતુ આપણા ગુજરાતમાંના કોઈક વિદ્વાનો તરફથી તેવી પણ આશા ન રાખવાનો મને આ અનુભવ કાંઇ પહેલો જ નથી. માત્ર સહાનુભૂતિ, પ્રોત્સાહન અને હાર્દિક લાગણી-થી ઘણાં સારાં ને ભારે કામો સામાન્ય જણાતા માણસો પાસેથી પણ કરાવી શકાય છે, તેનો મૂર્તિમંત દાખલો ગૂજરાતમાં મહાત્મા ગાંધીજીનો સૌ કોઈ જોઇ રહ્યા છે. એ અનુકરણીય કર્મવીરનું આદર્શ જીવન સાહિત્યક્ષેત્રની ખીલવણી માટે અનુકરણીય જણાતું નહિ હોય ?

'પ્રેમાનંદ' વિશેનો લેખ સાક્ષર શ્રી કેશવલાલભાઈએ અતિ શ્રમ પૂર્વક છેલ્લી શોધખોળ પ્રમાણે સુધારી આપવાની કૃપા કરી છે, તે સારૂ તેમનો હું અતિ આભારી છું.

ભાઇશ્રી હીરાલાલ ત્રિ. પારેખે આ કાર્યમાં મને વખતોવખત ઘટતી સલાહ તથા મદદ આપી છે તે માટે તેમનો તથા વિશેષે કરીને આમાંના સર્વે લેખો "વસન્ત" માસિક પત્રમાંથી મળ્યા છે તે સારૂ એ પત્રના વિદ્વાન્ તંત્રીશ્રીનો તેમજ તે લેખોના સર્વે વિદ્વાન્ લેખકોનો હું અત્યંત આભારી થયો છું.

આ પુસ્તક વિદ્યાપીઠના વિદ્યાર્થીઓ સારૂ બને તેટલું વહેલું પ્રસિદ્ધ કરવાનું ઠરવાથી છપાવવાનું કામ ઉતાવળે લીધું છે, તેથી

બનતી કાળજી રાખવા છતાં જે કાંઇ ખામી, અપૂર્ણતા કે ભૂલો રહી ગઇ હોય તે માટે વાચકોની ક્ષમા યાચવા સિવાય બીજું શું હોઇ શકે ?

" જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળા " ની શરૂઆતથી જ આ સંગ્રહ પુસ્તક રૂપે બહાર પાડવાની મારી ધારણા હતી, ને તે 'ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ' અને તેના 'મહાવિદ્યાલય'ના કાર્યવાહકોના પ્રોત્સાહન વડે આજે પાર પડી છે, તેથી મને અત્યંત સંતોષ થાય છે. આવો જ બીજો એક—સાહિત્યની દૃષ્ટિથી અમૂલ્ય ગણાય તેવો—સંવાદોનો સંગ્રહ—**संवादमाला**—પ્રસિદ્ધ કરવાની મારી ધારણા છે ને તે ઇશ્વરકૃપા હશે તો આ વર્ષમાં જ બહાર પડશે. તેનું સાહિત્ય લગભગ એકત્ર થઇ ગયું છે.

કાગળના તથા છપામણી બંધામણીના ભાવ લડાઇ પહેલાના કરતાં ત્રણથી ચાર ગણા થઇ જવાથી પુસ્તકોની કિંમત પ્રથમના કરતાં વધારે રાખવી પડે છે; પરંતુ તે માટે બીજો કોઇ પણ ઉપાય ન હોવાથી લાચારીથી તેમ કરવું પડે છે. જો કે અમારી "પુસ્તક-માળા"ના **ગ્રાહકોને તો માળાનાં બધાં પુસ્તકો બીજાના પ્રમાણમાં બહુજ સસ્તા દરે—લગભગ પડતર ખર્ચે જ મળે છે.** સારા ને સંગીન વાંચનના પુરતા અભાવને લીધે જનસમાજમાં હલકી પ્રતિનું વાંચન વધારે ખપે છે ને ઉંચી કોટિનું બહુ ઓછું ખપે છે, એ ચાલુ સ્થિતિ અનુભવવા છતાં અમે અમારી પસંદગીનું ઉંચું ધોરણ ૭ વર્ષ થયાં કાયમ સાચવી રહ્યા છીએ, તેટલો જ સંતોષ છે.

અમદાવાદ,
તા૦ ૭–૧–૨૧.

જીવનલાલ અમરશી મહેતા.

અનુક્રમણિકા.

સ્વતંત્ર પૃષ્ઠો.

ગુર્જરસાક્ષરજયન્તીઓ.

૧.

પ્રમુખનું ભાષણ.*

'ધિ સોશીઅલ એન્ડ લિટરરી એસોસીએશન' ના સાહિત્ય-શોધક પક્ષ તરફથી ગુર્જરસાક્ષરજયન્તીની યોજના કરવામાં આવી છે તેનો આ પ્રસંગે પહેલો મેળાવડો છે. ગુજરાતના સાક્ષરોની જન્મ-તિથિને દિવસે એકત્ર થઇ તેમના જીવન અને લખાણોનો અભ્યાસ કરવામાં કંઇક કાલ કહાડવો એવો આ યોજનાનો ઉદ્દેશ છે. કોઇ સાક્ષરની જન્મતિથિ ન જડે તો તેના કોઇ લેખ કે કૃત્ય સંબંધે વિશેષતા પામેલા દિવસે આ કાર્ય માટે મળવું, અને વર્ષમાં બનતાં સુધી બધા સાક્ષરોની જયન્તી આ પ્રમાણે કરવી, એવી ધારણા છે. 'સાક્ષર'ના જેવા અર્થવાળો ઇંગ્રેજી શબ્દ Man of Letters છે, અને જેમણે

---

* અમદાવાદની "ધિ સોશીઅલ એન્ડ લિટરરી એસોસીએશન" તરફથી થયેલી યોજના અનુસાર "કલાપી" ની જયન્તી તા. ૬ ફેબ્રુઆરી ૧૯૦૩ ના રોજ કરવામાં આવેલી તે પ્રસંગે તે સભાના પ્રમુખ રા. બ. રમણભાઇ મહીપતરામ નીલકંઠે કરેલું (ઉપોદ્‌ઘાત અને ઉપસંહાર રૂપ) ભાષણ અને રા. રા. મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટે લખી મોકલેલો લેખ.

અભ્યાસ કરી વિદ્વત્તા સંપાદન કરી હોય તથા શિષ્ટ ગ્રન્થો લખ્યા હોય તેમને અંગ્રેજીમાં એ પદ આપવામાં આવે છે, એટલે, કેવળ ‘ લેખક ’ નહિં પણ ‘ વિદ્વાન લેખક ’ એ નામથી ઓળખાય છે. એ શબ્દનો આવો અર્થ હોવાથી English Men of Letters નામે ઇંગ્રેજી સાક્ષરોની જે જીવનમાલા રચાઇ છે તેમાં મહાકવિ શેકસપિઅરને દાખલ કર્યો નથી કેમકે તે વિદ્વત્તાસંપન્ન પંડિત નહોતો. આવો ભેદ ગુર્જરસાક્ષરોની જયન્તીમાં ઉદ્દિષ્ટ કર્યો નથી. ગુજરાતના પ્રાચીન લેખકોના અભ્યાસ વિશે ઝાઝી માહીતી મળી નથી, તથા લેખકના લેખમાં જણાઇ આવતા સંસ્કાર તથા વિચાર પરથી તે સાક્ષરવર્ગમાં ગણાવા યોગ્ય છે કે નહિં એ ધોરણ યથાર્થ છે.

આજ સંવત ૧૯૫૯ ની મહા સુદ ૯ ને દિવસે લાઠીના સ્વર્ગવાસી ઠાકોર સાહેબ શ્રી સુરસિંહજીનો જન્મદિવસ છે. વર્તમાન સાહિત્યમાં “ કલાપી ” ના ઉપનામથી તેઓ સુપ્રસિદ્ધ છે, અને એ રાજકવિથી આ સાક્ષરજયન્તીનો આરંભ કરવામાં કાંઈ વિશેષ યોગ્યતા રહેલી છે. રાજત્વ અને કવિત્વનો યોગ વિરલ હોય છે. કાલિદાસે કહ્યું છે તેમ શ્રી અને સરસ્વતીનાં રહેઠાણ સ્વભાવથી જુદાં જુદાં હોય છે. સાક્ષરો, કવિઓ, ચિંતકો, લેખકો, ઘણા ખરા સામાન્ય વર્ગમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. રાજવર્ગના સાક્ષરો અપવાદ રૂપ હોય છે; પણ એ અપવાદ આપણું ધ્યાન સબળતાથી ખેંચે છે. પહેલાં ભોજ, હર્ષદેવ અને વિશાખદત્ત વગેરે રાજ-કવિઓ આ દેશમાં થઇ ગયા અને હાલના કાલમાં પણ રાજકોટના મહેરામણસિંહજીનો “ પ્રવીણસાગર ” આ અપવાદની સાક્ષી પૂરે છે. રાજવંશમાં ઇંગ્રેજી કેળવણી દાખલ કર્યા પછી સુરસિંહજીએ રાજ-કવિની પરંપરા જાળવી છે અને નવો વિકાસ પામતા ગુજરાતી સાહિત્યને રાજત્વ

તથા કવિત્વના યોગથી ન્યૂન રહેવા દીધું નથી. માટે રાજવર્ગ અને કવિવર્ગ બન્નેની તેમના તરફ ઉપકારબુદ્ધિ હોવી જોઇએ; અને બન્નેના પ્રતિનિધિ તરીકે આ જયન્તીના મંગલાચરણમાં તેમનું સ્મરણ યથાયોગ્ય છે.

ઠાકાર સુરસિંહજીના જીવનનો ટુંકો હેવાલ આજના વ્યાખ્યાનમાં વર્ણવ્યો છે. જીવતા પુરુષોની અને જેમના સમકાલીન જનો જીવતા હોય તેવા ગત પુરુષોની જીંદગાની વિશે પૂરેપૂરો વિસ્તાર થઈ શકતો નથી. તેથી, આ વૃત્તાન્ત છે તેવા રૂપમાં જ સ્વીકારવો જોઇએ. સુરસિંહજીનાં લખાણ હવે પછી સંપૂર્ણ ગ્રન્થમાં પ્રસિદ્ધ થવાનાં છે તે બેશક સાહિત્યના અભ્યાસીને બહુ ઉપયોગી થશે.

ગુજરાતી કવિતામાં એક ખુબીદાર નવીન રીતિ દાખલ થઇ છે તેના સુરસિંહજી અનુયાયી છે. ફારસી સુફીઓની ગઝલોની રીત પ્રમાણે આ કાવ્યોની રચના થઇ છે. એ રીતિના મુખ્ય સંસ્થાપક આપણા માનનીય વિદેહ સાક્ષર મણિલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદી છે.

'કહીં લાખો નિરાશામાં અમર આશા છુપાઇ છે,
ખફા ખંજર સનમનામાં રહમ ઊંડી લપાઇ છે;
જુદાઇ જીંદગી ભરની કરી રો રો બધી કાઢી,
રહી ગઈ વસ્લની આશા અગર ગરદન કપાઇ છે.'

અમરઆશા.

'ધરી આશા તણો પાયો ચણાવી તે ઉપર કીસમત.'

જવનિકા, અભેદોર્મિ.

'તારો દીવાનો તેં જ પાયો મુજને ઇશ્કે શરાબ,
માર કે જીવાડ ચાલે શું હવે લપટાઇને ?'

એ અને એવાં રા. મણિલાલનાં મનોરંજક રમણીક કાવ્યો સર્વને વિદિત છે. રા. બાલાશંકરની કેટલીક રચનાઓ પણ આ શૈલીમાં થયેલી છે. તેમજ, "જટિલપ્રાણપદબંધ" માંની ગઝલોમાં એ શૈલીનું અનુસરણ જોવામાં આવશે.

કવિતામાં કાંઇ એક જ રીતિ કે શૈલી હોતી નથી. વિચિત્રતામાં કવિઓની કલા સમાયેલી છે. દયારામે ગુજરાતી કવિતામાં નવી શૈલી દાખલ કરી છે તેથી ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઉમેરાયેલી સુન્દરતા આપણે સર્વ જાણીએ છીએ. શૈલીની પેઠે ભાષામાં પણ કવિઓએ નવીનતા વખતો વખત દાખલ કરેલી છે. હિંદુસ્તાનમાં એકવાર બધી કવિતા વ્રજ ભાષામાં લખાતી, તે પછી પ્રાન્તોની ભાષામાં કવિતા લખાવા માંડી, ત્યાર પછી વ્રજભાષામાં ગુજરાતી કવિઓએ કવિતા રચી છે. દયારામના શતશૈયા, ગોધાના મનહર સ્વામીનાં પદ, એ વગેરે કવિતા હિંદી ભાષામાં લખાયેલી મશહૂર છે. દ્વારકાનો ગુગળી બ્રાહ્મણ મુકુંદ જે વિક્રમ સંવતના ૧૭ મા સૈકામાં થઇ ગયો તેના 'ગોરક્ષચરિત્ર"માં અડધી ગુજરાતી અડધી હિંદી ભાષા છે:

" કાશીપુરીમાં ગયા ગોરખજી,
મિલ્યા સર્વ સમાજ હૈ;
મોટા મોટા લોક આવ્યા છે,
કાશી કા જ્યાં રાજ હૈ. "

દયારામે મરાઠીમાં કાવ્ય લખ્યાં છે:

पहावें भाग्य नरसिंह महेताचें, वल्लभदेवाचें;
जीर्णगडवासी विप्रजाती नागरांची ज्ञाती,
भेटीले भगवंत अद्भुत रीती अखिल विश्वख्याती.

આંજે ને અજવાળે આંખડલી સખી !
અન્તર ઉપર ઉઘડે આલમ નૂર જો !
" હેત હયાનાં વહતી વાજે વાંસળી ".
ઉડે સ્વર આકાશે અન્દર દૂર જો !
સુરતાની વાડીના મીઠા મોરલા !

(૨)

નન્દનવનના પ્રાસોદાની ટોચથી,
મધુરી કેકા આજે શી ઉભરાય જો !
સુરભીઓની સાથે સંસારે સરી,
અન્તર્દ્વારે ગીતા શી અથડાય જો,
સુરતાની વાડીના મોંઘા મોરલા !

" તત્સવિતાનુ ભર્ગ વરેણ્યં ધીમહિ
ગાયત્રીનો જૂને। ભેદક મન્ત્ર જો !
આજે અન્ય પ્રકારે આ માથું નમે !
નમતો સાથે આત્માનો એ તન્ત્ર જો !
સુરતાની વાડીના મીઠા મોરલા !

કાન્ત.

કલાપી.

મહાશય અધ્યક્ષ સાહેબ, ગૃહસ્થો, બન્ધુઓ,

આજે આપણી ગરવી ગુજરાતના રાજકવિ કલાપીની જન્મ-તિથિ છે. કલાપી તે કાઠિયાવાડમાં આવેલા લાઠી સંસ્થાનના સ્વર્ગવાસી ઠાકોર સાહેબ સુરસિંહ. તેઓ ૧૮૭૪ ના ફેબ્રુઆરીની ૨૬ મી તારીખે જન્મ્યા હતા, અને ૧૯૦૦ ના જૂનની ૧૦ મીએ સ્વર્ગવાસી થયા.

૧૮૮૨ ના જૂનની ૨૨ મીએ તેઓ રાજકોટની રાજકુમાર કૉલેજમાં દાખલ થયેલા. મિ. ચેસ્ટર મેકનૉટન તે વખતે પ્રિન્સિપાલ હતા. ૧૮૯૧ ના ઑગસ્ટની ૧૪ મીએ તેમણે કૉલેજ છોડી તે પહેલાં ૧૮૮૯ ના ડીસેમ્બરની ૧ લી તારીખે તેમનાં કચ્છ રોહા અને કોટડા એ બે સંસ્થાનની રાજકન્યાઓ સાથે લગ્ન થયેલાં. પાછળ-થી એક પત્રમાં કલાપીએ લખ્યું છે, કે—

" લગ્ન થયાં પણ મને મ્હારા અભ્યાસમાં નડનાર તે અ-રુચિકર હતાં. "

૧૮૯૧ ના ઑક્ટોબરની ૧ લીએ સુરસિંહ હિંદુસ્તાનની મુસાફરીએ નિકળ્યા. ૧૮૯૨ ના જાન્યુઆરીની ૨૨ મીએ જગન્નાથ-પુરીથી " પ્રિય માસ્તર સાહેબ જોશીજી " ઉપર લખેલો એક વિસ્તીર્ણ અને સુન્દર પત્ર પાછળથી " કાશ્મીરનો પ્રવાસ અથવા સ્વર્ગનું સ્વપ્ન " એ નામે પુસ્તકના રૂપમાં પ્રસિદ્ધ થયેલો છે. ૧૮૯૨ ના મેની ૨૨ મીએ તેઓ મુસાફરી પૂરી કરી પાછા આવેલા.

૧૮૯૨ ના ઑક્ટોબરની ૧૫ મીએ " ફકીરી હાલ " એ નામથી એજ સાલના નવેમ્બરના સુદર્શનમાં પ્રસિદ્ધ થયેલી ગ "

લખાઈ,–ગુજરાતની ગરીબ થયેલી વાડીમાં કલાપીની કેકા સંભળાવી શરૂ થઇ, જે કલાપીના સ્વર્ગારોહણની સાથે જ વિરામ પામેલી છે.

૧૮૯૮ ના જૂલાઇની ૧૧ મી તારીખે તેમણે શોભના સાથે લગ્ન કરેલું. કલાપી અને શોભનાનો સ્નેહ એ કલાપીના આન્તર જીવનનો સર્વોપરિ ભાગ છે, પણ એ ઇતિહાસ ગુજરાતના સાહિત્યમાં પ્રસિદ્ધ થવાને હાલ વિલમ્બ છે.

એજ સાલના જાન્યુઆરીની ૧૪ મી તારીખે એક પત્રમાં કલાપી લખે છે:—

પાછળથી 'એક જિજ્ઞાસુ'' ની સહીથી પ્રસિદ્ધ થયેલો છે. એ લેખમાં કલાપી કબૂલ કરે છે, કે, "શ્રદ્ધાકારણોમાંથી નહિ, પણ કારણો શ્રદ્ધામાંથી આવે છે." પણ એ પત્રમાં ધર્મ અને સ્નેહ સમ્બન્ધી જે વિચારો દર્શાવાયા છે, તે ઉપર ઘણું કહેવાની જરૂર છે, જો કે આ પ્રસંગે તે કહેવાને મને અવકાશ નથી.

સંવત ૧૯૫૬ ના વૈશાખ જ્યેષ્ઠના "ચન્દ્ર" માં "કાન્તનો દિનચર્યા લેખ" એ નામનો એક ઇંગ્લિશ નવલનો ન્હાનો સરખો અનુવાદ પ્રસિદ્ધ થયેલો છે, તે ઘણું કરીને કલાપીનો છેલ્લો મહત્ત્વનો લેખ છે. એ લેખમાં તે લખે છેઃ—

"પોતાનું મરે અને પારકાનું મરે એમાં દુનિયા ભેદથી રહે છે. દુનિયાની બહાર ગયેલું કોઈ એ ભેદથી છૂટી જાય છે. કલાવીર કલામાં અને દયાલુ દયામાં ગળી પડે છે, ત્યાં કોને પારકું પોતાનું હોય ? જે બાલા હમણાં ઉડી ગઇ, તેમાં પ્રભુએ તેવી દયા મૂકી હતી. એવાં જીવને બધાં ચાહે છે. પણ એવા જીવને એવો બીજો જીવ કેવું ચાહે છે ? તે કાન્તને પૂછો અત્યારે."

કલાપીનાં ઘણાં કાવ્યો સુદર્શનમાં અને થોડાંએક ચન્દ્રમાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં છે. ઘણાં હજી અપ્રસિદ્ધ છે. સુદર્શનમાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં કાવ્યો માટે એ માસિકના નવીન તન્ત્રીએ લખ્યું છે, કે, "તેમાં મનુષ્ય-હૃદયની અમુક વૃત્તિઓ એના વિવિધ ભેદપ્રભેદ સાથે ઠીક ઉતારવામાં આવી છે." મને લાગે છે કે એ વિદ્વાન્ તન્ત્રીએ કહી શકાય તે કરતાં ઓછું કહ્યું છે. મને તો એમ લાગે છે કે ઉછરતી પ્રજાના રસિક બન્ધુઓ કલાપીને ઘણું વધારે માન આપશે, કારણ કે સુદર્શનના વિદ્વાન્ તન્ત્રી એ જીવનની જે "વિલક્ષણ મધુરતા"ની વાત કરે છે, તે કલાપીના તમામ લેખોમાં સ્પષ્ટ અનુભવી શકાય તેમ રહેલી છે.

લખાઈ,–ગુજરાતની ગરીબ થયેલી વાડીમાં કલાપીની કેકા સંભળાવી શરૂ થઇ, જે કલાપીના સ્વર્ગારોહણની સાથે જ વિરામ પામેલી છે.

૧૮૯૮ ના જૂલાઇની ૧૧ મી તારીખે તેમણે શોભના સાથે લગ્ન કરેલું. કલાપી અને શોભનાનો સ્નેહ એ કલાપીના આન્તર જીવનનો સર્વોપરિ ભાગ છે, પણ એ ઇતિહાસ ગુજરાતના સાહિત્યમાં પ્રસિદ્ધ થવાને હાલ વિલમ્બ છે.

એજ સાલના જાન્યુઆરીની ૧૪ મી તારીખે એક પત્રમાં કલાપી લખે છેઃ—

" કવિતા ! મ્હારી કવિતાને હું કવિતા કહેતો નથી. હું કવિ છું એવું હું માની જ શક્યો નથી. ફરીથી કહેવા દો, કે મિલ્ટન કે શેક્સપિયર હિંદુસ્તાનમાં હમણાં નથી, અને બહુ કાલ સુધી આવવાના નથી. અહીં કોઇને " કવિ " કહેતાં તે શબ્દને જ હલકો કરવા જેવું છે, અને એ પણ શું નથી થઇ ગયું ? આપણે હમણાં જેને " કવિ " કહીએ છીએ તેને 'poet' કહી શકીશું ? મને વિચારો ગોઠવતાં આવડતું નથી, મ્હારા જીવનમાં કલા નથી, માત્ર લાગણીઓ છે; અને મ્હારી કવિતા પણ તેવીજ છે. હું જે કાંઈ લખું તે મને જ આનંદ આપી શકે તેવું એ થતું નથી. હું શેલી કે શેક્સપિયર વાંચતો હોઉં છું ત્યારે ઘણી વખત મન થઇ જાય છે, જાણે મ્હારી કવિતાને–એ કાગળોને બાળી નાખું. વળી સ્વાનુભવરસિક કવિમાં અને સર્વાનુભવ રસિક કવિમાં હું બહુ ભેદ જોતો નથી. જે વ્યષ્ટિને બરાબર ગાઈ શકે તે શું સમષ્ટિનું જ ગીત નથી ? એકજ ચાવી બધે લાગી રહી છે. "

૧૮૯૮ ના એપ્રિલની ૧૭ મીએ ગોપનાથથી કલાપીએ સ્વીડનબોર્ગના " સ્નેહવિશ્વ " ઉપર એક વિસ્તીર્ણ પત્ર લખેલો, જે

પાછળથી 'એક જિજ્ઞાસુ'' ની સહીથી પ્રસિદ્ધ થયેલો છે. એ લેખમાં કલાપી કબૂલ કરે છે, કે, "શ્રદ્ધાકારણોમાંથી નહિ, પણ કારણો શ્રદ્ધામાંથી આવે છે." પણ એ પત્રમાં ધર્મ અને સ્નેહ સમ્બન્ધી જે વિચારો દર્શાવાયા છે, તે ઉપર ઘણું કહેવાની જરૂર છે, જો કે આ પ્રસંગે તે કહેવાને મને અવકાશ નથી.

સંવત ૧૯૫૬ ના વૈશાખ જ્યેષ્ઠના "ચન્દ્ર" માં "કાન્તનો દિનચર્યા લેખ" એ નામનો એક ઇંગ્લિશ નવલનો ન્હાનો સરખો અનુવાદ પ્રસિદ્ધ થયેલો છે, તે ઘણું કરીને કલાપીનો છેલ્લો મહત્ત્વનો લેખ છે. એ લેખમાં તે લખે છેઃ—

"પોતાનું મરે અને પારકાનું મરે એમાં દુનિયા ભેદથી રહે છે. દુનિયાની બહાર ગયેલું કોઈ એ ભેદથી છૂટી જાય છે. કલાવીર કલામાં અને દયાલુ દયામાં ગળી પડે છે, ત્યાં કોને પારકું પોતાનું હોય ? જે બાલા હમણાં ઉડી ગઈ, તેમાં પ્રભુએ તેવી દયા મૂકી હતી. એવાં જીવને બધાં ચાહે છે. પણ એવા જીવને એવો બીજો જીવ કેવું ચાહે છે ? તે કાન્તને પૂછો અત્યારે."

કલાપીનાં ઘણાં કાવ્યો સુદર્શનમાં અને થોડાંએક ચન્દ્રમાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં છે. ઘણાં હજી અપ્રસિદ્ધ છે. સુદર્શનમાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં કાવ્યો માટે એ માસિકના નવીન તન્ત્રીએ લખ્યું છે, કે, "તેમાં મનુષ્ય-હૃદયની અમુક વૃત્તિઓ એના વિવિધ ભેદપ્રભેદ સાથે ઠીક ઉતારવામાં આવી છે." મને લાગે છે કે એ વિદ્વાન્ તન્ત્રીએ કહી શકાય તે કરતાં ઓછું કહ્યું છે. મને તો એમ લાગે છે કે ઉછરતી પ્રજાના રસિક બન્ધુઓ કલાપીને ઘણું વધારે માન આપશે, કારણ કે સુદર્શનના વિદ્વાન્ તન્ત્રી એ જીવનની જે "વિલક્ષણ મધુરતા"ની વાત કરે છે, તે કલાપીના તમામ લેખોમાં સ્પષ્ટ રહેલી છે.

કલાપી સનમનો શોધક છે. તેની ટેકામાં પ્રાપ્તિનો ઉલ્લાસ નથી, પણ સાચી પ્રીતિનો આવેશ છે. તે ગાય છે:*—

" પેદા થયો છું ઢૂંઢવા તૂંને સનમ !
ઉમ્મર ગુઝારી ઢૂંઢતાં તૂંને સનમ !

અને તરત તે અફસોસ કરે છે—

છેં દુશ્મનો લાખો ભુલાવા રાહને ;
દુશ્મન બનાવી યાર અંજાયો, સનમ !

ઓ પ્રભુ, તારા તરફના રાહને ભુલાવવાને લાખો દુશ્મનો છે, અને હું એ દુશ્મનોને યાર બનાવી અંજાયો !

ગફલત મહીં હૂં, ઝાલીમો કાબીલ એ :
જૂદાઇ યારોની મઝા એને, સનમ !

ઓ પ્રભુ, હું ગફલતમાં, અને એ દુષ્ટો પ્રવીણ : તારાથી મારી જૂદાઇ—તમામ યારોની જૂદાઈ એમને તો મઝા !

જે રાહદારીમાં અમોને લૂટતું,
ઉમેદ બર આવો નહીં એની, સનમ !

ઓ પ્રભુ, અમને માર્ગે ચાલતાં લૂંટે છે તેની અમને લૂટવાની ઉમેદ સફલ ન થાઓ !

ગૃહસ્થો આ ભવ્ય ગઝલો સાંભળતાં આપને લાગશે કે "કલાપીને સંબોધન" માં તેના નીચે રહેલા બન્ધુએ કશી અતિશયોક્તિ કરેલી નથી.

ભાવનગર, ૩ : ૨ : ૦૩. कान्त.

---

* સનમની શોધ.

ઉપસંહાર.

આ વ્યાખ્યાન ટુંકું છે, પણ મનનયોગ્ય છે. "ઠાકોર"પણું, "શ્રી"પણું, અને "સાહેબ"પણું મુકી "કલાપી"ના નામથી સાહિત્યના પ્રજાસત્તાક રાજ્યમાં દાખલ થયેલા એ ઉચ્ચ સંસ્કારી લેખક વિષે આથી આપણને કાંઇક ખ્યાલ આવે છે. ૨૬ વર્ષની વયે એ વિચારવંત અને રસમય જીવનનો અંત આવ્યો એ સ્મરણ કરતાં આપણને ખેદ થાય છે, પરંતુ, બાયરન, શેલી, કીટ્સ, એ સર્વ આટલી જુવાન ઉમ્મરમાં પાર્થિવ જીવનમાંથી લુપ્ત થયા છે એ ધ્યાનમાં લેતાં આપણને યાદ આવે છે કે કવિત્વને દીર્ઘાયુ સાથે આવશ્યક સંબંધ નથી. ગ્રીક વીર એકીલીઝને કીર્તિ અને દીર્ઘાયુ એમાંથી એક પસંદ કરવાનું કહેવામાં આવેલું અને તેણે કીર્તિ પસંદ કરેલી એ કથા આ આશ્વાસનને સમર્થ કરે છે.

કલાપીની કલ્પનાની પૂરેપૂરી કદર જાણવા તેનાં સર્વ કાવ્યોનો અભ્યાસ કરવો જોઇએ. પણ તેમાંથી થોડાં ઉદાહરણ અહીં સંભારીશું.

પતંગને દીપમાં પડી બળી જતું જોઇ કલાપીને વિચાર આવ્યો છે કે,

> 'કાંઈ મીઠું સુખ નકી હશે પ્રેમિને બાળવામાં,
> કે કૈં તેથી વધુ સુખ હશે પ્રેમિને દાઝવામાં.'
>
> "તુલસી."

ઉપર આરંભમાં સૂચવેલી શૈલીમાં કલાપીના કેટલાક ઉદ્દગારો આવા છેઃ—

'સાકી જે શરાબ મને દીધો દીલદારને પાયો નહીં,
'સાકી જે નિશો મુજને ચડ્યો દિલદારનેય ચઢ્યો નહીં.'
સાકીને ઠપકો.

"ગુનાહ પર શી રહમ! માશૂક! કતલ કર એ હુકમ હક જો!
ડરે તો દે મને ખંજર! ઝબેહ આ દિલ કરૂં હું તો!'
ગુનેહગાર.

આજના વ્યાખ્યાનકાર રા. મણિશંકરની એક શૈલીનું પણ કલાપીએ અનુસરણ કર્યું છે.

'વ્હાલાં ઉર જાઓને પોજો.
ચ્હોઓને ગાજોને ગાજો ને સ્હાજો.
ગાતાંને, સ્હાતાંને સ્હાતાંને સ્હાજો.
સ્હાજો વ્હાલાં વ્હાલાંઓને.
એક પ્રાર્થના.

એ આ શૈલીનું ઉદાહરણ છે. રામદાસ સ્વામી નામના મરાઠી કવિએ લખેલા અંજની ગીતની આ શૈલી છે, તેમાં માપ ઓવીનું જણાય છે.

રા. મણિશંકરની લેખનશૈલીની એક બીજી છાપ ઠાકોર સુરસિંહજી ઉપર પડી છે. સંવાદ (dialogue) રૂપી લેખની ગુજરાતી સાહિત્યમાં બહુ ન્યૂનતા છે. લૅન્ડોરના Imaginary Conversations ના નમુના પ્રમાણે રા. મણિશંકરે સંવાદના કેટલાક કલ્પિત પ્રસંગો લખ્યા છે અને તેમને ધોરણે કલાપીએ પણ એ વિષયમાં

પ્રયાસ કર્યો છે. " જલંદર અને ગોપીચંદ " ના તેમણે લખેલા કલ્પિત સંવાદમાંથી થોડો ઉતારો આપીશું. એમાં તેમની ગદ્ય શૈલીનું તથા તેમના કેટલાક વિચારનું દર્શન થશે.

'ગોપીચંદઃ મને તો એજ લાગે છે કે બુરાઈ પણ અમર છે.'

'જલંદરઃ નહિં નહિં બેટા ! જે ઉપયોગી છે તે જ કાલના મહાન્ ઘસારામાં ટકી શકે છે.'

'જલંદરઃ બેટા ! તું હજુ સુધી ન સમજ્યો કે શાન્તિ સંગ કે અસંગ, ભોગ કે યોગ એવા કોઇ પદાર્થમાં નથી; પણ શાન્તિ વિવેકમાં છે.'

'ગોપીચંદઃ સત્ય, ગુરૂદેવ.'

'જલંદરઃ અને વિવેકથી ભોગ ભોગવાય તો યોગની અપેક્ષા નથી.'

'જલંદરઃ પણ ભાઇ—ભોગ કરતાં યોગ ઓછા ભયવાળો નથી. દૂધ બગડે છે ત્યારે વિષ બને છે. યોગ તૂટી પડે છે ત્યારે બહુ દુઃખ થાય છે.'

'જલંદરઃ વિરાગ મેનાવતીએ અપાવ્યો. પ્રભુએ આપ્યું હતું તેવું મેનાવતી ક્યાંથી અપાવી શકે ?'

'જલંદરઃ મેં મેનાવતીને કહ્યું હતું કે " ઉતાવળની જરૂર નથી. ગોપીચંદ અમર નથી પણ ગોપીચંદનો આત્મા અમર છે. " પણ તે પુત્રના લાવણ્યને અમરત્વ ઇચ્છતી નથી.'

'ગોપીચંદઃ અને તે જે ઇચ્છતી હતી તે આપની કૃપાથી પ્રાપ્ત
પણ કરી શકી.'

'જલંદરઃ ખરૂં, તે ઇચ્છતી હતી તે તો બન્યું; પણ હું ઇચ્છતો
હતો તે નહિ.'

'ગોપીચંદઃ આપ શું ઇચ્છતા હતા ? અમરત્વથી પણ વિશેષ
હિત એ કયું ?'

'જલંદરઃ હું ઇચ્છતો હતો તે શાંતિ.'

'ગોપીચંદઃ પણ, ગુરૂદેવ, ભગવાં વસ્ત્રમાં ટેવાઇ ગયેલાને
રાજ્યની સીનેરી હવે ખૂંચશે નહિ ?'

'જલંદરઃ હાલ તો નહિજ ખૂંચે, ખૂંચે ત્યારે ફેંકી દેજે.'*

સ્વીડનબોર્ગના ધર્મવિચારો ઉપર કલાપીએ વાર્તિક લખ્યું છે તેમાં તેમના ગદ્ય લેખનનું બીજું ઉદાહરણ મળી આવે છે. પ્રસ્તાવનામાં તે ઘણા વિનયથી લખે છે કે 'લખનાર ઉપદેશક કે સિદ્ધ માનીને લખતો નથી પણ તેની શોધક અને શિષ્ય રહેવાની વૃત્તિ છે. * * * લખનાર પોતે જાણે છે તે સમજાવવા નહિં પણ પોતાની ભૂલ હોય તે જાણવા ઉત્સુક છે.' વાર્તિક લખતાં તે કહે છે કે 'સ્વીડનબોર્ગ તેના "સ્નેહ" ના પુસ્તકમાં જે કહે છે તે જ તેને જુદી જુદી રીતે બધે કહેવાનું છે એમ મને સમજાયું, અને એમ જ હોય. એક મહાત્મા એકથી વધારે વાત કહી શકતો નથી. પરમાત્માના કોઇ એક બિંદુની જ ઝાંખી એક ઝીંદગીમાં થઇ શકેછે.'

---

* આ શૈલીએ જુદા જુદા વિદ્વાનોએ ગુજરાતીમાં લખેલા સંવાદોનો એક સંગ્રહ છપાવવાની અમારી યોજના છે; ને તે થોડી જ મુદતમાં છાપવાનું શરૂ પણ થશે. છ. અ. મહેતા.

સુરસિંહજીનું ઠાકોરપણું આ લેખમાં એક ઠેકાણે કાયમ રહેલું જણાય છે. રજપુત રાજાની સાંસારિક ભાવના તેમને છોડી શકી નથી અને તેની અસરથી આ વાર્તિકમાં તેઓ એક ઠેકાણે કહે છે, ' અનેકસ્ત્રીલગ્નને વ્યભિચાર માનતાં કાલિદાસનાં તો બધાં નાટકો અને કાવ્યો જેમ વ્હેલાં બાળી દેવાય તેમ વધારે સારૂં એમ માનવું પડશે * * * અનેક સ્ત્રી પરણનારા મુસલમાનોને એક જેવા તેવા હલકા સ્વર્ગમાં મોકલી વળી એ સ્વર્ગને પણ નરક જેવું બદબોથી ગંધાતું (સ્વીડનબોર્ગે) બનાવ્યું છે. કદાચ હું જે રીતે અનેક સ્ત્રી લગ્નને યોગ્ય ગણું છું તેવી રીતે મુસલમાનોએ નહિં ગણ્યું હોય. * * * ગમે તેમ હોય પણ સ્વીડનબોર્ગના પ્રવાહની સૂક્ષ્મતાને વધારે સૂક્ષ્મ કરી જાતાં અનેકસ્ત્રીલગ્ન સ્વર્ગીય ઠરે એમાં મને તો કશી શંકા રહેતી નથી. '

અનેકસ્ત્રીલગ્નમાં રહેલો અન્યાય અને અનર્થ રાજવર્ગના ધ્યાનમાં આવવા માંડયો છે અને સર્વ ગાદીપતિઓ ક્રમે ક્રમે એક-પત્નીવ્રતધારી રામચંદ્રના આદર્શનું અનુકરણ કરતાં શીખશે એ આશા વ્યર્થ નથી.

આજનો સમારંભ હવે સમાપ્ત થયો છે. અને સમાપ્તિ કરતાં એટલી આશા પ્રદર્શિત કરીશું કે ગુજરાતના સાક્ષરો તરફની આપણી આ પ્રકારની ફરજ બજાવવાનો પ્રયાસ ચાલુ રાખવામાં આવશે. અને એ સાક્ષરોના જીવનકાર્યનો અભ્યાસ કરવાનો જેમને વિશેષ અવકાશ ન મળે તેમને વર્ષમાં એક દિવસ પણ એ અભ્યાસમાં ગાળવાનો પ્રસંગ આ સભા આપી સકશે.

અખો અને તેનું કાવ્ય.

ગુર્જરી ભાષાના અભ્યાસકોને અખાનું નામ અજાણ્યું હોવું સંભવતું નથી. પણ આજ સુધી ચાલેલી ઉંચી કેળવણીની પદ્ધતિની શોચનીય અસર એ થઇ છે કે પ્રત્યેક કેળવાયલો વિદ્યાર્થી મિલ્ટન, શેક્સપીઅર, વર્ડસ્વર્થ, શેલી આદિ અંગ્રેજી કવિ અને તેનાં કાવ્યોનાં રહસ્યોમાં જેટલો પ્રવીણ હોય છે તેટલો પોતાની માતૃભાષાના ઉત્તમ સાક્ષરોની કૃતિથી પરિચિત હોતો નથી. આપણો સ્ત્રીવર્ગ આપણા ગુર્જર કવિઓની કૃતિથી જેટલો જાણીતો છે એટલો નવી પદ્ધતિથી કેળવાયલો યુવક જાણીતો નથી. આથી આપણી ગુર્જર પ્રજાની સાંસારિક ઉન્નતિમાં સ્ત્રીપુરુષના ભાવ અને વિચારના સંમેલનની જે અગત્ય છે એ આ માતૃભાષાની ઉપેક્ષાને લીધે પૂરી પડતી નથી. અલ્પ સમય થયાં આ પ્રકારનું સ્વરૂપ સહજ બદલાતું ચાલ્યું છે. માતૃભાષાની ઉપાસના થવાનાં ચિહ્નો સર્વત્ર જણાવા લાગ્યાં છે; પ્રાચીન

* 'ધિ સોશીઅલ એન્ડ લિટરરી એસોસિએશન' તરફથી ઉજવાતી જયંતીઓમાંની બીજી જયંતી વેળાં આ નિબંધ વંચાયો હતો. પ્રથમ જયંતી વખતે તિથિ નક્કી કરવાનો નિયમ જણાવ્યો હતો. તે મુજબ 'અખેગીતા' માંથી મળી આવેલી 'રામનવમી' ની તિથિએ જયંતી પાળવા વિચાર હતો. પરંતુ કેટલાંક કારણસર તેમ થઇ શક્યું નહોતું તેથી સં. ૧૯૫૯ ના આષાઢ સુદ ૮ ને ગુરુવારે "ભોળાનાથ લેડીઝ ઇન્સ્ટિટયુટ" માં આ મેળાવડો રા. બ. રમણભાઇ મહિપતરામના પ્રમુખપદ નીચે મળ્યો હતો:—

ગુર્જર કવિની કૃતિઓ પરીક્ષકવૃત્તિથી હવે અવલોકાવા માંડી છે; સ્વભાષામાં નવીન વિચારોને સ્વતંત્ર રીતે ઉતારવાના પ્રયત્નો થયા છે; અને આપણા વિદ્યાલયમાં પણ એમ. એ. ની સર્વોત્તમ પરીક્ષામાં આપણી માતૃભાષાના અભ્યાસને સંસ્કૃત, ફારસી આદિ પ્રૌઢ ભાષાનું સમાન સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે.

સર્વ ભાષામાં ગદ્ય કરતાં પદ્યનો આરંભ પ્રથમ થયલો હોય છે અને તે જ ન્યાયે આપણી ગુર્જરી ભાષામાં પણ કાવ્યોની પ્રતીતિ પ્રથમ થયલી છે. ગુજરાતી કાવ્યના વિકાસક્રમનાં ત્રણ પગથીઆં છે. (૧) પ્રાચીન કાવ્ય: જેની સાદી શોભા આદિ કવિ નરસિંહ મ્હેતામાં ભક્ત કવિ વિષ્ણુદાસ તથા ભાલણમાં, અને કેટલાક જૈની કવિઓમાં ઝળકે છે. (૨) મધ્યકાલીન કાવ્ય: જેમાં કથારસમાં નિપુણ સામળ, સર્વરસચતુર પ્રેમાનંદ, તત્ત્વવિચારમાં કુશળ અખો, ભોજો, ધીરો, તથા પ્રીતમ, અને શૃંગારરસિક દયારામની કૃતિઓ પ્રધાનપદ ભોગવે છે. (૩) અર્વાચીન કાવ્યનો આરંભ કવિ દલપતરામથી થાય છે. આ છેલ્લા સમયમાં પશ્ચિમના વિચારોની અમાની સંક્રાન્તિ થયલી અનુભવાય છે, અને તેની સાથે આપણી વૃદ્ધ માતૃભાષામાં સંસ્કૃતના અભ્યાસના ફલ રૂપે વાણીની વિશુદ્ધિ પણ અધિક પ્રવેશ પામેલી જણાય છે. આ સમયના કેટલાક તારાઓ નર્મદાશંકર, આદિ અસ્ત થયા છે, અને ક્ષિતિજ ઉપર અન્ય ઝળકે પણ છે.

ઇંગ્રેજી ભાષાના અભ્યાસથી જાગૃત થતા નવીન વિચારોનો અનુભવ જેમાં નથી તેમ છતાં વિચારસ્વાતંત્ર્ય જેમાં અધિક સ્ફુરે છે એવા મધ્યકાલીન કવિઓમાંના અખાની ગુજરાતી ભાષામાં જે ચમત્કૃતિ છે તે અન્યમાં નથી. ગુજરાતના સાક્ષરોની જયંતી કરવાના

ઉત્સાહવાળા મંડળના પ્રશસ્ય પ્રયત્નને ધન્યવાદ આપી આપણે આ અખાની ચૈત્ર શુદ નવમીના જયંતીના મંગલ દિવસે તે વિચારશીલ કવિની કૃતિના અવલોકનમાં તેની આધ્યાત્મિક અવિનાશી મૂર્તિને નમન કરીશું.

અમદાવાદમાં ખાડીઆમાં સોનીની વ્યવહારકુટિલ ગણાતી નાતમાં આસરે સને ૧૬૧૯ માં જન્મ પામનાર આ કવિ હાલની પદ્ધતિ પ્રમાણે શાળાની કેલવણીમાં સંસ્કાર પામેલો નહતો, તો પણ ધર્મ તથા નીતિનું બલ સ્વભાવસિદ્ધ હોવાને લીધે, રૂઢ કુટિલતા અને પ્રપંચ પ્રતિ તેને તિરસ્કાર થયો, અને પોતાનું સાદુ ધાર્મિક જીવન મહાત્માનાં સંગના પ્રભાવથી એટલું તો નિદર્શનરૂપ તે કરી શક્યો કે બ્રાહ્મણાદિક ઉંચી વર્ણના વિદ્વાનોના વિચાર તથા આચાર તેના આગળ ઝાંખા પડ્યા. સાંપ્રદાયિક ધર્મોની અવનતિ એની સૂક્ષ્મ નજરમાં સત્વર જણાઇ આવી, અને શુદ્ધ વેદાંતશાસ્ત્રના સ્વતંત્ર વિચારનો આશ્રય કરી તેનું મનન કર્યું, અને તેના ફલ રૂપે ગુજરાતી ભાષામાં ઘણા માર્મિક છપ્પા લખી ભાષાના સાહિત્યમાં વધારો કર્યો.

અખાને કવિ ગણવો, ભક્ત ગણવો, તત્ત્વવિચારક ગણવો, કે તત્ત્વજ્ઞ ગણવો એ સંબંધમાં ઘણા મતભેદ પરીક્ષકના વૃત્તિના ભેદથી હોવા સંભવે છે. જેઓ શબ્દ તથા અર્થના અલંકારમાં જ કાવ્યનો આત્મા આવી ઠર્યો એમ માને છે તેમને અખો કવિરૂપે લાગવાનો નહિ, પણ નિર્દોષ શબ્દ વડે કોઇ પણ અંગી રસની નિષ્પત્તિ કરવામાં કાવ્યનું રહસ્ય રહ્યું છે એવું જેઓ માને છે તેને તો અખો નિઃસંશય કવિ રૂપે ભાસવાનો. જે રસની નિષ્પત્તિ કરવાનો આશય હોય તે રસની નિષ્પત્તિ થવા સારૂ જે શબ્દનું, અર્થનું વર્ણનું,

ભાવનું ઔચિત્ય જોઇએ તે ઔચિત્ય જેમાં સ્ફુરે છે તે શબ્દરચના જ કાવ્ય છે, અને તેવા ઔચિત્યવાળી જ અખાની રચના છે એમ પ્રત્યેક વિચારકને જણાશે. આ ઔચિત્યને કાવ્યનો આત્મા ગણું. વેદકાલીન મંત્રદ્રષ્ટાને પણ કવિ કહેવાની પ્રથા સંસ્કૃત ભાષામાં ચાલે છે; કેમકે તેઓ 'ક્રાંતદર્શી' એટલે વિશ્વદૃષ્ટિવાળા હતા. અખાને પોતાને પણ રૂઢ અર્થમાં ગણાતા કવિ તરીકે ગણાવાની વૃત્તિ હતી નહિ. "જ્ઞાનિની કવિતા ન ગણીશ"—એવું માનનાર અખાની દૃષ્ટિમાં, જે શબ્દરચનાથી હેયોપાદેયરહિત અર્થાત્ ત્યજવા યોગ્ય તથા ગ્રહણ કરવા યોગ્ય જેમાં કાંઇ રહ્યું નથી એવું અખંડ પરમાત્મતત્ત્વ સમજાય, તે શબ્દરચના જ કાવ્ય હતી:—

" અખો શું કવિતાપણું કરે, જો વાત કશી ન પોંચે શરે;
" કે લેવું કે મુકવું કહે, તે તો ત્યાં આશ્રેરે રહે.
" એવું કરતાં આવે લાજ, સમજ્યા સરખો છે મહારાજ;
" ઉકેલ પડે તે જોડ્યું ખરૂં, જેણે જીવપણું જાયે પરૂં.
" બાકી સઘળો મોહ જોડાય, મનનું ગમતું સો કો ગાય;
" અખા અર્થસહિત કેજે સાર, નાચે પૂત તવ હાજે માત."

(આત્મલક્ષ અંગ.)

અખાના ઉપરના વિચારમાં ઘણો ઊંડો અર્થ રહ્યો છે. જે કાવ્યથી માત્ર સાંસારિક રસનો અનુભવ થાય છે, પણ અંતઃકરણમાં બોધની છાયા પડતી નથી તે કાવ્ય પ્રજાની નૈતિક ઉન્નતિમાં કાંઇ પણ ઉપયોગનાં નથી. જેમ વસ્ત્રાલંકારમાં વનિતાનું સૌંદર્ય નથી પણ તેના અંગ-ઉપાંગોમાં ઝળકતા લાવણ્યમાં જ સૌંદર્ય છે, તેમ શબ્દ તથા અર્થના અલંકારમાં કાવ્યનું કાવ્યત્વ નથી પણ શબ્દાર્થને પકડે રહેલા

બોધમય રસમાં કાવ્યત્વ છે. વળી જેમ નગ્નતામાં સૌંદર્ય નથી, તેમ કઠોર વાણી અને અર્થમાં કાવ્યત્વ નથી. શબ્દાર્થ બોધરૂપ રસના ઉપકારક છે, પણ બોધ વિના શબ્દાર્થનું વૈચિત્ર્ય શબને અલંકૃત કરવા જેવું છે. વિલક્ષણ શબ્દાર્થની રચનાથી બોધ ધ્વનિત થવો એમાં જ કાવ્યનું રહસ્ય છે, નહિ કે કથા માંડી આમ કરવું જોઈએ તેમ કરવું જોઈએ એવો સ્પષ્ટ ઉપદેશ કરવા બેસવું. આ કારણથી જ કાવ્યદ્વારા બોધ આપવાની શૈલી અલંકારશાસ્ત્રકારોને વધારે સમ્મત છે. અને કાવ્યના પ્રયોજનોનું વર્ણન કરતાં મમ્મટાચાર્ય—**कान्तासंमिततयोपदेशयुजे**—એમ કહી કાન્તાની પેઠે મધુર ઉપદેશ આપનાર કાવ્ય છે એવો સિધાન્ત પ્રતિપાદન કરે છે.

આ પ્રકારની વિદગ્ધ વાણી દ્વારા બોધરૂપ શાંત રસને પ્રકટ કરવામાં અખો અતિશય કુશળ છે. આ રસ પ્રકટ કરવામાં શબ્દરચના તરીકે અખાએ છપ્પાને પસંદ કર્યા છે, સરળ અને હૃદયભેદક, માર્મિક વાણીનો આશ્રય કર્યો છે; અને પ્રૌઢ સંસ્કૃત ભાષામાં જે ગહન તત્ત્વવિચારો છે તે ગુજરાતીમાં પ્રસાદમય શૈલીથી ઉતારવા પ્રયત્ન કર્યો છે. આ શ્રેણીમાં તે કેટલે અંશે સફલ થયો તે આપણે એના કાવ્યની પરીક્ષા કરતાં જોઈશું.

બોધપ્રધાન અખાની કવિતાનો મોટો ભાગ સાતસો છેંતાલીશ છપ્પામાં છે, અને તેનાં ચુમાળીશ અંગ પાડયાં છે. અખાએ આ છપ્પાને વ્યવસ્થાસર ગોઠવવાને પ્રયત્ન કર્યો નથી, તો પણ તે છપ્પાઓ ભિન્ન ભિન્ન વખતે લખાયલા હોવાથી તથા પ્રસિદ્ધ કરવાનાં સાધનો તે સમયમાં હાલના જેવાં નહિ હોવાથી તેણે બુદ્ધિમાં કાંઈ વ્યવસ્થા ધારી હશે પણ તેનાથી તે પ્રકટ રૂપમાં મૂકાઈ નથી. અખાના અભ્યા-

સકને આ અંગોમાં વર્ણવેલા વિચારો પ્રતિ લક્ષ કરતાં નીચેના ચાર વર્ગમાં છપાયેલા પડેલા જણાશે:—

પ્રથમ તો રૂઢ થયલા સંપ્રદાયોના ધર્મના દોષોના ગ્રહમાંથી છૂટવા સારૂ તેણે કેટલાંક અંગો રચ્યાં છે. આ અંગમાલાને આપણે **દોષનિવારક અંગવર્ગ** કહીશું. આ વર્ગમાં-(૧) વેષનિંદા, (૨) આભડછેટ નિંદા, (૩) સ્થૂળ દોષ અંગ (૪) પ્રપંચ અંગ, (૫) ચાનક અંગ, (૬) સૂક્ષ્મ દોષ અંગ, (૭) ભાષા અંગ, (૮) ખળજ્ઞાની અંગ, (૯) જડભક્તિ અંગ, (૧૦) સગુણભક્તિ અંગ, (૧૧) દંભભક્તિ અંગ, (૧૨) જ્ઞાનદગ્ધ અંગ, (૨૩) દશવિધજ્ઞાની અંગ, (૧૪) વિભ્રમ અંગ, (૧૫) કુટકળ અંગ.

બીજા વર્ગમાં બ્રહ્મવિદ્યાના સાધનોનું મુખ્યત્વે કરીને પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. આ વર્ગનું નામ **ગુણગ્રાહક અંગવર્ગ** આપણે આપીશું. તેમાં નીચેનાં તેર અંગોનો સમાવેશ થાય છે:—(૧) ગુરુ અંગ, (૨) સહેન અંગ, (૩) કવિ અંગ, (૪) વૈરાગ્ય અંગ, (૫) વિચાર અંગ, (૬) ક્ષમા અંગ, (૭) તીર્થ અંગ, (૮) સ્વાતીત અંગ, (૧૦) કૃપા અંગ, (૧૧) ધીરજ અંગ. (૧૨) ભક્તિ અંગ, (૧૩) સંત અંગ.

ત્રીજા વર્ગમાં બ્રહ્મવિદ્યાના પ્રમેયો અર્થાત્ જાણવા યોગ્ય પદાર્થો તથા સિદ્ધાન્તોનું પ્રતિપાદન છે. આ વર્ગને **સિદ્ધાન્ત પ્રતિપાદક અંગવર્ગ** કહીશું. તેમાં નીચેનાં ચૌદ અંગોનો અંતર્ભાવ થાય છે:—(૧) માયા અંગ, (૨) સૂઝ અંગ, (૩) મહાલક્ષ અંગ, (૪) વિશ્વરૂપ અંગ, (૫) સ્વભાવ અંગ, (૬) જ્ઞાની અંગ, (૮) જીવ ઈશ્વર અંગ, (૮) આત્મલક્ષ અંગ, (૯) વેષ વિચાર અંગ, (૧૦) જીવ અંગ, (૧૧) વેદ અંગ, (૧૨) અજ્ઞાન અંગ, (૧૩) મુક્તિ અંગ, (૧૪) આત્મા અંગ.

ચોથા વર્ગમાં બ્રહ્મવિદ્યાના ફલનું વર્ણન કરતાં કાવ્યો છે. આ ફલપ્રતિપાદક વર્ગમાં (૧) પ્રાપ્તિ અંગ, અને (૨) પ્રતીતિ અંગનો સમાવેશ થઇ શકે છે.

અખાના છપ્પા ઉપરાંત અન્ય પ્રસિદ્ધ ગ્રંથો અખેગીતા, અનુભવબિંદુ, કૈવલ્યગીતા, ચિત્તવિચાર સંવાદ, પંચીકરણ, ગુરૂશિષ્ય સંવાદ, તથા કેટલાક વેદાન્તશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તોને ચર્ચતાં છુટક પદોનો સંગ્રહ છે. અખાની શાસ્ત્રસિદ્ધાન્તમાં નિપુણ મતિનું ભાન કરાવવા પ્રથમના ચાર ગ્રંથો બસ છે. કાવ્યચમત્કૃતિ તથા બ્રહ્મવિદ્યાનું પ્રસાદમય વાણીમાં પ્રતિપાદન જેટલું છુટક પદ્યોમાં છે તેટલું અન્ય ગ્રંથોમાં નથી. તત્ત્વવિદ્યાની સર્વ શોભા તથા પ્રતિષ્ઠા વિદ્વાનના અનુભવમાં છે. જ્યાં અનુભવ નથી પણ માત્ર પરોક્ષ જ્ઞાન છે ત્યાં શ્રોતાના મન ઉપર અસર કરવાની શક્તિ નથી. અખાના સંબંધમાં વિશેષ આલોચન કરવા યોગ્ય એ છે કે એનો નિર્મલ બ્રહ્મત્વના અનુભવનો ચંદ્રમા એની ગંભીર પદ્યસ્રોતસ્વિનીના પ્રત્યેક તરંગમાં ઝળકે છે, અને તેથી અભ્યાસકને કંઇ નહિ તો ક્ષણભર આ સંસારના મિથ્યાત્વનું તથા તેના અંતરપટમાં રહેલા પરમાત્મતત્ત્વની યથાર્થતાનું ભાન સત્વર થાય છે. આ અનુભવની ખુમારી "અક્ષય લીલા" નાં પદ્યોમાં એટલી સ્ફુરે છે કે તેની કેટલીક પંક્તિઓ અત્ર ટાંકવાનું યોગ્ય ગણ્યું છે:-

"સંતોરે વનસ્પતિ ફુલી, માયા કેરા ધામમાં;
ઘર ગયો છે ભૂલી, સંતોરે વનસ્પતિ ફુલી. સંતોરે. ૧

વસ્તુ એકુ વસ્તુ વરખડો, જઇ ગગન માંહે મોર્યો;
ફાલ્યો ફુલ્યો બહુ ફળ્યો, ત્રિલોકમાં ફેર્યો. સંતોરે. ૨

" પગ વિના પગ કાઢવો, વણ વાટે દીવો બાળો;
" જે ઘર જવું મુઆ પછી, તે ઘર જીવતાં નિહાળો. સંતોરે. ૩

" પથીલ થઇને પરવરો, ઘરધન જેમ ફેડે;
" જે ફળ છે અગમ અગોચર, તે ફળ વિરલા વેડે. સંતોરે, ૪

" ઘટ ઘુંઘટ ઘેરી રહ્યો, માયા મનશું બાધો;
" ઘટ ઘુંઘટ અળગો કરો, તે સાંઈ આપે લાધો. સંતોરે. ૫

" અનેક પલવી ઉપરે, અક્ષર એક સૂજે;
" અક્ષરે અક્ષર ઉતરે, અખો એ અક્ષર બૂજે; સંતોરે. ૬

" સંતોરે વહેતે નવ વહીએ, આત્મા શું અવિલંબતા;
" લહેમાં લીન થઇએ, સંતોરે વહેતે નવ વહીએ."

* * * * * *

અખાના રોમે રોમમાં જે બ્રહ્મરસ પ્રસરી રહ્યો છે તે એના "અનુભવ બિંદુ"ના અભ્યાસીને સહજ જણાય તેમ છે. આ ગ્રંથ લઘુ છે, તો પણ તેનું ગાંભીર્ય અવર્ણનીય છે. છપ્પામાં જે અખાને આપણે અવિચારી ધર્માન્ધોને સપાટા મારતાં જોઈએ છીએ તે અખાની લેખિની અને આ ગ્રંથની લેખિનીમાં ઘણો ભેદ છે. જેમ ઉત્તરરામચરિતમાં ભવભૂતિની પરિપક્વ પ્રજ્ઞા ઝળકે છે તેમ આ લઘુ કૃતિમાં અખાની અત્યંત ગંભીર બ્રહ્મતત્ત્વમાં ઠરેલી મતિ સ્ફુરે છેઃ—

" જેમ વર્ષાઋતુ જાય, શરદ ઋતુ રૂડી દીસે;
" દામિની દોડી પળાય, વાય મન હળવા હીસે.

" ચોદિશ ઝળકે ચંદ, દંદ બહુ મનનો ભાગે;
"તેમ ભાગે ભવભ્રાંતિ, કાંતિ જેમ દ્વિતીયા આગે.

"વિમળ વપુ હોય વારિ, ચતુર લિંગ દેખી લહે;
" ચિદાકાશ ચિન્મય અખા, ધ્યાતા ધ્યેય સમરસ રહે."

અખાનાં કાવ્ય તાત્પર્યપ્રધાન છે, અને તેથી તેમાં પદલાલિત્યાદિ ગુણો વધારે સ્ફુરતા નથી. પોતાની વ્યવહારપૂરતાં સંસ્કાર પામેલી વાણીદ્વારા બ્રહ્મવિદ્યાનાં તત્ત્વોને સામાન્ય પ્રજા આગળ પ્રકાશ કરવા પ્રતિ તેનું લક્ષ ખેંચાયલું છે. સંસારરસમાં મગ્ન જીવોના હૃદયમાં ઉંડી લાગણી થાય અને તેની સાથે ઉપદેશ આપનાર કવિ પ્રતિ તિરસ્કાર ના ઉપજે એવી માર્મિક વચનશ્રેણિનો ઉપયોગ કરવામાં અખાના જેવી કુશળતા અન્ય બોધક કવિઓમાં જણાતી નથી. આ વચનોની શ્રેણિમાં એક દૃષ્ટાંત અને બીજું દૃષ્ટાન્તિક એને "અને" શબ્દથી જોડી, બન્નેના સમાન ધર્મોની શ્લેષદ્વારા અભિવ્યક્તિ અખો ઘણી ચમત્કારક રીતે કરે છે. અજ્ઞાની જીવનું સ્વરૂપ વર્ણવતો આ કવિ એક સ્થળે કહે છે કેઃ—

" અણ સમજ્યો જીવ ને બીજું ઝાંખરૂં, જ્યાં દેખે ત્યાં વળગે ખરૂં;
" પ્રકૃતિ મળે ત્યાં તે અડે, નહિં તો પાછું વાટે પડે.
" એમ અખા સઘળો સંસાર, ઝામર ઝોળે કરે વેપાર."

(જીવ ઇશ્વર અંગ.)

અજ્ઞાન જીવ અને ઝાંખરાનું સામ્ય " વળગવામાં " રહ્યું છે, અર્થાત્ જેમ ઝાંખરૂં રસ્તે જનાર માણસને વળગે છે તેમ અજ્ઞાન જીવ પ્રકૃતિના પરિણામ રૂપ સંસારના વિષયો સાથે ગુંચાય છે. જો વટેમાર્ગુનું લુગડું ઝાંખરાને વળગી રહે તેવું હોય તો ઝાંખરૂં સાથે જાય અને નહિ તો વાટમાં પડી રહે છે. તેમ જીવનું અંતઃકરણ રાગદ્વેષવાળું હોય તો વિષયોના સંસ્કાર ચોંટે છે, નહિ તો વિષયરૂપ ઝાંખરાં વળગી રહેતાં નથી.

સગુણ ભક્તિ કરતાં નિર્ગુણ ભક્તિની પ્રશંસા કરતાં વળી અખો અન્યત્ર કહે છે કેઃ—

"પડતું સુવર્ણ ને બીજું મન, તેનું ધોવું ધાવું ન હોય જતન.
"જો મર્મ ખાર અગ્નિને મળે, તો થાય ચોકું મન પાછું વળે.
"મનની કીધી સર્વ ઉપાધ્ય, મનાતીત અખા આરાધ્ય."

(સગુણ ભક્તિ અંગ.)

અહિં જેમ હલકા સોનાની શુદ્ધિ ધોવા કરવાથી થતી નથી પણ અગ્નિમાં તપાવવાથી જ થાય છે તેમ મનની ખરી શુદ્ધિ મનમોહન આગળ ઘુઘરી વગાડવા રૂપ સગુણ ભક્તિની લીલાથી થતી નથી પણ નિર્ગુણ તત્ત્વના સંબંધી સંયમાગ્નિથી જ થાય છે, એ ઘણી સાદી અને ચમત્કારક ભાષામાં વર્ણવ્યું છે.

અખાની ઠોક, વગર સમજે ધર્મના આચાર માત્રને વળગી રહેનાર મનુષ્યો પ્રતિ જબરી છે, અને સર્વને માનસ પવિત્રતા અર્થાત્ વિચારની શુદ્ધિ કરવા વારંવાર પ્રબોધે છે. આ સાથે જણાવવું જોઇએ કે અખાને આચારનું નિરર્થકપણું સમજાયું નથી. આચાર શુદ્ધ વિચારના ફલરૂપ હોવો જોઇએ; તે વિના મૃત શરીર તુલ્ય ગણાવો જોઇએ, એ સિદ્ધ કરવા તેનો ખાસ આગ્રહ છે. આચારનું વાસ્તવ સ્વરૂપ વર્ણવતાં અખો કહે છે કેઃ—

"ઇશ્વર જાણે તે આચાર; એ તો છે ઉપલો ઉપચાર;
"મીઠાં મોડાં માન્યાં દ્રાખ, અન્ન નોય અનમાની રાખ,
"સોનામુખી સોનું નવ થાય, અખા આંધળીને પાથરતાં વાણું વાય."

અર્થાત્ જે આચાર વડે ઇશ્વરતત્ત્વ સમજાય તે જ આચાર છે. "હાડ ચામડાં" ને ધોવા માત્રમાં "આચાર" રહ્યો નથી, એ તો ઉપરનો "ઉપચાર" છે.

નિર્દાંભિકપણાનો અખાને અતીવ આગ્રહ છે. જેવી રીતે વિચારશૂન્ય આચાર કામનો નથી, તેવી રીતે દંભ તથા અભિમાન સાથેનો તત્ત્વવિચાર પણ નિરૂપયોગી છે. તત્ત્વવિચારમાં બાળકના જેવું સરળ અને નિષ્કપટ મન થવું જોઇએ, તે વિના તત્ત્વનિષ્ઠ રૂપ ફલનો ઉદય થતો નથી. ફલોદયમાં જેમ અજ્ઞાન વિરોધી છે તેમ જ્ઞાનનું અભિમાન પણ વિરોધી છે.બંનેના ત્યાગની મોક્ષના ઉદયમાં જરૂર છે:—

" ડહાપણ ભોળપણ છાંડી રહે, આડ કરે હરિમારગ બે,
" ભોળાને અસુઝની આડ, વિચક્ષણ પડ્યો ચતુરાઇની ખાડ;
" અખા તરવું તેને માથે ભાર, હીરા છાર બે નાખે પાર."

(વિભ્રમઅંગ.)

આવા "ડહાપણ" માં ડુબેલા પંડિતોના હૃદયમાં જ્ઞાન રવિનો પ્રકાશ હોતો નથી, અને એવા જનોનો ઉપહાસ કરતાં અખો એક સ્થળે કહે છે કેઃ—

" જ્યાં જોઇએ ત્યાં કૂડે કૂડ સામે સામાં એઠાં ધૂડ,
" કોઈ આવી વાત સુરજની કરે, તે આગળ જઇ ચાંચ જ ધરે;
" અમારે હજાર વર્ષ અંધારે ગયાં, તમે આવા ડાહ્યા ક્યાંથી થયા,
" અખા મોટાની તો એવી જાણ, મૂકી હીરો ઉપાડ્યો પાણ."

(કુટકળ અંગ.)

" કોઇ એક ઉત્તમ વ્યસની થયા, કોઇ એક મધ્યમ વ્યસનમાં વહ્યા,
" ઉત્તમ મધ્યમ બેએ વ્યસન, જેમ મદ્ય કપુર બે ઘેરે તન;
" સત્કર્મ વિકર્મ બે એ વિકાર, અખા નિજ રૂપે રહે નિરધાર.

(દોષ અંગ.)

તત્ત્વના ઉપદેષ્ટા પ્રતિ અખાને બહુ માન છે પણ તે ઉપદેષ્ટામાં શાસ્ત્રની તથા અનુભવની બંને આંખ જોઇએ એમ અખાનું માનવું

છે. આ ઉભય દૃષ્ટિવાળા મહાત્માનું વર્ણન કરતાં અખો કહે છે કેઃ—

"પ્રીછે તો ગુણ પારે રહે ગુણમાં આવે તેને કહે,
"જે ઊઠયો જાયે આકાશ, તે નોહે પૃથ્વીની પાસ;
"અખા એમ સમજ્યો તે હરિ, તેને સરખી દરી સુંદરી.

*   *   *   *   *

"નથી અચેતન મૂરત ભલી, ચાંની મૂરત સર્વોપરી."

અને એવા "હરિ"રૂપ થયલા તત્ત્વજ્ઞના અનુગ્રહદ્વારા ભવસાગર તરાય છેઃ—

"હરિ ભજતાં જોઈએ હેત પ્રીત, ખટે આતુરતા સંતની રીત.
"સદ્‌ગુરુનું શરણ ગ્રહેવું ખપે, હરિને કાજે મન બહુ તપે;
"તે નર હરિને પામે નિર્વેદ, અખા એજ ભજવાનો ભેદ."

*   *   *   *

"સદ્‌ગુરૂ જો ઉધારે બાર, અખા હરિ દીસે સંસાર."

(સદ્‌ગુરુ.)

પણ "હરિ" "સદ્‌ગુરુ" અને "અંતરાત્મા" એ ત્રણનો વાસ્તવ અભેદ વૃત્તિમાં રૂઢ થવાની જરૂર છે, અને તેથી આત્મપ્રસાદની આવશ્યકતા અખાએ સ્વીકારી છેઃ—

"સાચો અંતર્યામી ગોર, બીજો ગુરુ બાજીગર મોર;
"તેના અર્થ કેવા શોભવા, સંસારીનું મન લોભવા.
"પણ રીધ આવે જેમ રૂપૈયાવડે, તેમ અખા આતમથી આતમ જડે."

(આત્મલક્ષ અંગ.)

આ પ્રમાણે અખાના અભિપ્રાય પ્રમાણે તત્ત્વવિચારના ઉદયમાં વિઘ્ન નાખનાર મુખ્ય દોષો (૧) વગરવિચારે ધર્મના બાહ્ય આચારને

વળગી રહેવાપણું, (૨) દાંભિક વર્તન. (૩) પાંડિત્યનું મિથ્યાભિમાન, અને (૪) શાસ્ત્ર તથા અનુભવરૂપ ચક્ષુવાળા મહાત્માના ઉપદેશ પ્રતિ અલક્ષ—એ ચાર છે. હવે આ કવિના વિચાર પ્રમાણે મુખ્ય સાધનો ક્યાં છે તે પ્રતિ લક્ષ કરીએ.

વેદાન્તશાસ્ત્રનાં વિવેકાદિ ચાર સાધનો અખાને ઇષ્ટ જ છે. પણ તેની સાથે નિર્ગુણ પરમાત્મતત્ત્વ પ્રતિની ભક્તિનો અખાને ઘણો આદર છે. જડ ભકિત પ્રતિ અખાને મોહ નથી, કેમકે તેના સમયમાં સે ભકિતનાં માઠાં પરિણામ આવેલાં તેણે અનુભવ્યાં છે. સગુણ સાકાર પરમેશ્વરની ભકિત નિર્ગુણ તત્ત્વની ઉપાસનામાં ઉપકારક છે. પણ તે સદ્દવિચારયુકત હોય તો જ, નહિ તો તે જડતાની જ ઉત્પાદક થાય છે, તત્ત્વના સામાન્ય સ્વરૂપને જાણ્યા વિના તેના પ્રતિ પ્રીતિ બંધાતી નથી અને તેથી જ અખો કહે છે કે:—

" પ્રીછીને હરિ ભકિત આદરે, તો અંત્યે પડે સહુ વરે.
" હું તે કોણ હરિ શી વસ્ત, જે જાણી અહું જઇ હસ્ત;
" એમ જાણી જપે મળે ભગવાન, નહિ તો અખા વરવોણી જાન.

* * * *

"સદ્દવિચાર તે સાચી ભકિત, જેણે જીવ શિવની લહીએ વ્યક્તિ."

અર્થાત પરમાત્માના તથા પોતાના વાસ્તવ અભેદને વિચારદ્વારા જાણી પરમ તત્ત્વ પ્રતિ પરમ પ્રીતિના પ્રવાહને ચલાવવો એ જ સત્ય ભકિત છે. વેદાંતશાસ્ત્રમાં પણ આ જ પ્રકારની ભકિતને ઇષ્ટ ગણી છે:—

आत्मरूपानुसंधानं भक्तिरित्यभिधीयते ।
स्वस्वरूपानुसंधानं भक्तिरित्यपरे जगुः ॥

(विवेकचूडामणि)

જ્યાં સેવ્યસેવકના ભેદભાવથી ભજન થાય છે ત્યાં પ્રેમની પરાકાષ્ઠા નથી, તે સમર્યાદ પ્રેમ છે, અને તેની સાથે તે સ્વાભાવિક નથી પણ નૈમિત્તિક છે; અને નૈમિત્તિક પ્રેમ નિમિત્તનો ભંગ થયે નિવૃત્ત થાય છે. પરમેશ્વર આપણા વાસ્તવ આત્મા છે, અને આત્મા સર્વ પ્રેમનો આધાર છે, માટે તેના પ્રતિનો પ્રેમ સ્વાભાવિક ઊર્મિરૂપ છે, અને તે વિચારના ઉદય પછી અપ્રતિબદ્ધપણે વહે છે.

જે તત્ત્વને જાણી તેના પ્રતિ પ્રીતિનો પ્રવાહ ચલાવવાનું અખાએ ઇષ્ટ ગણ્યું છે તે તત્ત્વનું સ્વરૂપ અખાએ કેવું બાંધ્યું છે તે અખાના અભ્યાસીએ અવશ્ય જાણવું જોઇએ. આ તત્ત્વ પ્રપંચના અધિષ્ઠાનરૂપ છે અને તેના વડે પ્રપંચની સત્તાસ્ફૂર્તિ છે.

" પ્રપંચ પારે રહે છે રામ, સદા સર્વદા ન્યારૂં ધામ,
" તે વડે ચાલે આ સંસાર, આગમાપાયિ તે નિરધાર;
" અખે રામ ઓળખીઓ તેહ, ઉદર આભ્યંતર નાવે જેહ, .

* * * *

" પ્રપંચ પાર પરમેશ્વર રહે, કો ગુણના કૃતને સાચાં કહે."

વળી આ પરમેશ્વરરૂપ તત્ત્વ ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય નથી કેમકે તે સાધકનું અંતરાત્મારૂપ છેઃ—

" ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય પરમેશ્વર નથી, ભરમે કોઇ ન મરશો મથી."

* * * * * *

" પરબ્રહ્મ જોવાને મન, બહુ ભાતનાં કરે જતન;
"પુતળીને કેમ જુએ ચક્ષ, દેખણહાર પુતળી છે મુખ્ય,
" દરપણ માંડી જોવા જાય, તે અખા નિજ છાયા પ્રાય."

આ તત્ત્વ સર્વત્ર સભર ભરેલું છે અર્થાત્ સર્વવ્યાપક છતાં ન્યૂનાધિક નથીઃ—

" શ્વાન શ્વપંચ ગૌબ્રાહ્મણ જોય, રામ થકી અળગો નહિ કોય,
" તત્વ એક ને ચેતન એક, નામ રૂપ ગુણ કર્મ અનેક;
" આપે અખા ચલાવે ખેલ, એમ સમજતાં પડે ઉકેલ,
" ઉંચ ખરા તે ઉંચ ન જાણ, નીચ તે નોહે નીચ નિર્વાણ.
" ઉંચમાં રામ બમણો નથી ભર્યો, નીચ પીંડ ઠાલો નથી કર્યો,
" કહે અખા સપનામાં બક્યો, જેમ છે તેમ જોઇ નવ શક્યો."

આ સર્વોપાસ્ય પરમ તત્વ એક જ છે:—

" અખા એ મોટો ઉત્પાત, ઘણા પરમેશ્વર ક્યાંની વાત.'

સર્વના અધિષ્ઠાનરૂપ, ચૈતન્યઘન મનવાણી આદિથી અગોચર, સર્વના અંતર્યામીરૂપ હોવાથી પરમ પ્રેમના પાત્રરૂપ અને સર્વોપાસ્ય પરમ તત્વની અભેદભાવે ભક્તિ કરવા અખાએ પોતાની ચાનક લાગે એવી સરલ ભાષાવડે ગુર્જર પ્રજાને પ્રબોધી છે. અખાના સિદ્ધાન્તમાં ભક્તિનો, જ્ઞાનનો અને વૈરાગ્યનો સદા સર્વદા અવિરોધ છે. સ્વરૂપના અજ્ઞાનને વશ વર્તનારા તથા સંપ્રદાયના સંકુચિત ધર્મોમાં શાસ્ત્રનું સમગ્ર રહસ્ય માનનારા દુરાગ્રહી પુરુષોએ આ ત્રણ સાધનોનો વિરોધ ઉપજાવી સામાન્ય બુદ્ધિવાળાને સુમાર્ગે વહન થવામાં ઘણા પ્રતિબંધો ઉપજાવ્યા છે. સંસારના સ્ત્રી પુત્રાદિ વિષયો પ્રતિનો મોહ છૂટયાં વિના, સર્વાન્તર્યામી પ્રભુ પ્રતિ અખંડ પ્રીતિનો પ્રવાહ વહેવો સંભવતો નથી. વળી પ્રભુના વાસ્તવ સ્વરૂપને સામાન્યતઃ જાણ્યા વિના પ્રીતિના અંકુરો ફૂટતા નથી. આ પ્રમાણે ભક્તિ, જ્ઞાન, અને વૈરાગ્ય પરસ્પરના ઉપકારક છે અને તેથી અખો કહે છે કે:—

" ભક્તિ જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય, પદાર્થ એક, ત્રણ નામ વિભાગ:
" તેને અજાણ્યો કહે જુજવા, સમજુને તે એક જ હુવા.

" અનુભવતાં જાણી જે ભેદ, ભક્તિ જ્ઞાન અખા નિર્વેદ,
" જગત ભાવ રદેથી ગયો, ત્યારે ત્યાં વૈરાગ્ય જ થયો.
" જ્યાં જુવે હરિ દૃષ્ટિ પડે, ત્યારે ભક્તિ શરાડે ચડે,
" દ્વૈતભાવ અખા જ્યારે ગયું, ત્રણ પ્રકારે જ્ઞાન જ થયું. "

આ ત્રણ સાધનોના સમ્યક્ પાલનથી સ્વરૂપનો યથાર્થ અનુભવ થયા પછી જ્યારે જ્યારે ભેદની પ્રતીતિ ઉત્થાનજનક સંસ્કારથી થાય ત્યારે ભેદમા અસત્યપણાના ભાન સાથે પરમાત્માના યશોગાન કરવા રૂપ પ્રવૃત્તિને જ સેવવાનું અખાએ યોગ્ય ગણ્યું છેઃ—

" અહંકૃતિ ત્યજી સ્મરણ કરો, મન કર્મ વચન હરિ વડે આદરો,
" ગવરાવ્યા જશ હરિના ગાઓ, હરિના છો ને હરિના થાઓ;
" અહંતે અળુછતા ન થયા, છતા ધણીથી છેટા રહ્યા. "

અર્થાત્ " **ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति** " એ શ્રુતિપ્રોક્ત ન્યાયે " હરિના છો ને હરિના થાઓ "—એમાં જ જીવનનું રહસ્ય છે.

આ સાધનત્રયી–ભક્તિ, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય—માંના જ્ઞાન અથવા સદ્વિચારરૂપ સાધનને અખો પોતાની ગામઠી પરિભાષામાં " સુઝ " કહે છે. આ " સુઝ " ને અખો સહજ સાધન પણ કહે છે. બુદ્ધિની પરમ શુદ્ધિ થયા પછી જીવ, ઇશ્વર તથા જગતના સ્વરૂપનું યથાર્થ જ્ઞાન અથવા " સુઝ " સહજ પ્રકટે છે. આ સહજ સાધનના પ્રભાવથી જગદાકારા વૃત્તિ બ્રહ્માકારા થાય છે અને " **हरिरेव जगज्जगदेव हरिः** "—અથવા અખાના શબ્દોમાં કહીએ તો "સભર ભરાઇ રહ્યો છે નાથ, હિંડતાં લાગે હરિને હાથ "—એ પ્રકારની નિરાવરણ દૃષ્ટિ પ્રકટ થાય છે. " સુઝ " જેમાં પરોવાયલી નથી એવાં કેવલ હઠયોગાદિનાં સાધનો કૈવલ્યને પ્રકટ કરતાં નથી પણ તેનાં

સાધનરૂપ ધેનુને સિદ્ધિની બગાઇ લાગે છે. અખા એક સ્થળે કહે છે કે—

"ઉન્મત્ત મનને ગેગ સાધવો, જો કર્મ ઓધ કરે નહિ નવો,
"જેમ છૂટી ધેનુ મારતી ફરે, આંધારે બાંધે ટેવ વિસરે;
"અખા તે જાણી કર્યો ઉપાય, ત્યાં સિદ્ધિ લાગી બગાય."

સારાંશ, અખા ૧ અભિપ્રાય પ્રમાણે ગેગનાં સાધનો ઉન્મત્ત મનને વશ કરી પરમાત્મપ્રવણ કરવા અર્થે છે છતાં તે આશયને કોરે મુકી અણિમાદિ સિદ્ધિ પ્રતિ જીવ આકર્ષાઈ પુનઃ મનનો ઉન્માદ પ્રાપ્ત કરાવે છે. આ વિચારમાં ઘણું ગાંભીર્ય સમાયલું છે. પરમાત્મામાં પુનઃ પુનઃ રમણ કરનાર જીવાત્માને કૈવલ્યસિદ્ધિ પ્રકટ થતાં પરમેશ્વરના ઐશ્વર્યાદિ ગુણ ધર્મોની તેના ચિત્તસત્વમાં અનુવૃત્તિ પ્રયત્ન વિના થયલી હેય છે અને પરેચ્છા—પ્રારબ્ધના બલથી તથા લોકસંગ્રહાર્થે પ્રસંગે તેની અભિવ્યક્તિ અધિકારી જનોને થાય છે. પણ એટલા માત્રથી ઉલટો નિયમ સિદ્ધ થઇ શકતો નથી: એટલે કે ઐશ્વર્યની પ્રતીતિ કૈવલ્યની અનુમાપક નથી, જ્યાં જ્યાં વાસ્તવ કૈવલ્ય છે ત્યાં ત્યાં સર્વ પ્રકારનું ઐશ્વર્ય ઉદ્‌ભૂત અથવા અનુદ્‌ભૂત દશામાં હોય છે અને અનુદ્‌ભૂત હોય તો પ્રકૃતિના સિદ્ધ-નિયમાનુસાર પ્રસંગે પ્રકટ પણ થાય છે, પણ જ્યાં જ્યાં ઐશ્વર્ય છે ત્યાં ત્યાં કૈવલ્ય હોવું જ જોઇએ એ વ્યાપ્તિ સત્ય નથી. કૈવલ્ય એ વસ્તુસ્થિતિ છે અને ઐશ્વર્ય એ માયિક સ્થિતિ છે એ વાર્તા ઘણા વિદ્વાન્ પુરુષો પણ વિસરે છે. કૈવલ્યનો પ્રભાવ જ એવો છે કે જે ચિત્તસત્વમાં તેનો ઉદય થયો તે ચિત્તસત્વમાં માયાના વિશુદ્ધ ઐશ્વર્યાદિ ધર્મોનો અનુગમ થાય છે, પણ તે ઉત્થાન દશામાં દ્વૈતનો પ્રતિભાસ કાળે જ, અદ્વૈતનિષ્ઠાના પ્રસંગે નહિ. જ્યાં અમુક ઐશ્વર્ય પ્રકટ કરવાનું

કહેવામાં આવે છે ત્યાં યથાર્થ અદ્વૈતનિષ્ઠા નથી જ. પ્રયત્ન વડે અમુક ઐશ્વર્યની પ્રતીતિ કરાવવી અને અલંકારવત્ સર્વ ઐશ્વર્યની અનુવૃત્તિ રહેવી એ બે સ્થિતિઓમાં મોટો ભેદ છે. જ્યાં યથાર્થ ઐશ્વર્યની કૈવલ્યના ફલરૂપે અનુવૃત્તિ હોય છે ત્યાં શોકમોહાદિ દ્વંદ્વ ધર્મોનો આત્મા સાથે અભેદારોપ હોતો નથી. જ્યાં સાધક દશાનું અવાન્તર ઐશ્વર્ય હોય છે ત્યાં શોકમોહાદિ દ્વંદ્વ ધર્મોનો આરોપ આત્મા સાથે હોય છે અને તેથી કદાચ તેવું ઐશ્વર્ય અમુકમાં હોય તો તેથી તેની કૃતાર્થતાનું અનુમાન કરવું એ ભ્રાંતિ છે. સિદ્ધિની બગાઇ લાગેલા ઘણા સાધકો આપણે જોઇએ છીએ, અને એક પક્ષે જેમ દુઃખમાં સડયાં કરતા અને રાગદ્વેષાદિ દ્વંદ્વનો આત્મા વિષે આરોપ કરી પોતે સુખી કે દુઃખી છીએ એવું અંદરથી માનતા છતાં મિથ્યા વેદાંતના આડંબરમાં અન્યને પોતે મુક્ત છે એવું ભાન કરાવનાર દાંભિક વેદાંતિઓ છે, તેમ અન્ય પક્ષે પોતાનો તથા પરમાત્માનો વાસ્તવ અભેદ કેવા પ્રકારનો છે તેનો વિચારદ્વારા નિર્ણય કર્યા વિના યોગ-શાસ્ત્રના યમનિયમાદિ ઉત્તમ સાધનોનું પાલન કરવાથી જે આરોગ્યાદિ સંપત્તિ પ્રાપ્ત થાય તેટલાથી જ કૈવલ્યનું દ્વાર ઉઘડ્યું છે એવું માનનારા અવિવેકી યોગીઓ પણ ઘણા છે. આ ઉભયપક્ષના મનુષ્યો અખાના અભિપ્રાયમાં " સુઝ " વિનાના છે. જેવી રીતે સિદ્ધિની બગાઈ લાગેલા યોગીઓ હોય છે અને તેના પ્રતિ જેવો અખાનો કટાક્ષ છે તેવી રીતે પરમાત્મસાક્ષાત્કાર કરી સ્વરૂપના અગાધ વૈભવના આંતર ભાન વિનાના શુષ્કજ્ઞાની તથા જ્ઞાનદગ્ધ પ્રતિ અખાની તેવી જ ચોટ છેઃ—

" સુકું જ્ઞાન અને વ્યંઢળ મૂછ, કરપી ધન કૂતરનું પૂછ,
" એ ચારથી અર્થ ન થાય, સામું એબ ઉઘાડે કાય;
" અખા અમલ વિન હાકમ જશે, કથ્યું જ્ઞાન પણ હરિ નવ વશે

* * * *

" શુષ્ક જ્ઞાની નીરસ હોય રદે, વાણી જાણી લૂખું વદે,
" દીસે નહિ તે સર્વાવાસ, ચેતન જાણી નોય ઉલ્લાસ;
" એ લક્ષણ શુષ્ક જ્ઞાની તણું, જ્ઞાનદગ્ધ અખા હવે ભણું,
" જ્ઞાનદગ્ધ હૈયે અધ બળ્યો, સંત સમાગમે રહે તે મળ્યો.
" બાહ્ય કર્મે ઝલાણી મત્ય, માંહે આપોપું હંતા સત્ય,
" અનુભવ અંકુર ન ફૂટે ત્યાંહાં, જેમાં અખા દહે છે સ્પૃહા."

અખાના હૃદયમાં તત્ત્વવિચારની કેટલી ઊંડી છાપ હતી તે જણાવવા નીચેની કડીઓ બસ થશે:—

" જોગ ધ્યાન તપ તીરથ ત્યાગ, ભકિત કર્મ ને વૃક્ષ વૈરાગ્ય;
" વિષય વૃત્તિ નાનાવિધ ભોગ, ચાલ્યો જાય છે ચેતન જોગ.
" અખા સર્વ સ્વામીના રંગ, સદા સર્વદા આપ અભંગ. ૧

* * * * *

" સકલ ચરણ શિરકર અવયવ, સકલ શબ્દ બોલે જે દેવ;
" તેમાં ઉગી નીકળ્યું સહુ, નિત્ય ખરે નિત્ય વાધે બહુ.
" કેમ કહું કો કાળે અવતાર, જો તે વડે ચાલે સંસાર;
" કદળી થંભ ઘણા પડવળે, વચમાંથી લુંબો નિકળે.
" જગત કાતરો કેળ મહાભૂત, જેવડે રંભા તે અદ્ભુત;
" અખા આપી ઉગ્યો જોઇ, પૂર્વપક્ષ ન કરશો કોઈ.

* * * *

" વેલ ન દિસે દિસે પાન, દિસે કીરણુ ન દિસે ભાન;
" પ્રવાહ ન દિસે દિસે તરંગ, તેમ ચિદ્ ન દિસે દિસે અંગ.
" અખા દેખણુહારો દ્વૈત, જાગતે રહે તે સત્વાતીતનું,

* * * * *

" ચિદ્ અર્ણવ કેરા બુદ્બુદા, ઉપજે ખપે સ્વભાવે સદા,
" અસ્તિ નાસ્તિ એની ન કેવાય, નર છાયા જેમ સાથે જાય;
" સૂરજ ધામ કહેવાને બે, એમ જીવ શિવ અખા જોઇ લે. ૪

" મ્હેલ ભરાઈ બેઠો જન, હુંજ ધણી એમ માને મન,
" કાળ સદા ખેડે સારથી, બેઠો ફરે અવિનાશી રથી.

* * * * *

" મહા વિચાર વિચાર્યો અખે, જે ગગનચંદ નાવિવેજલ વિષે,
" વસે લહરિ તરંગ બુદ્બુદા, બિંદુ વિકાર ઇંદુને નહિં કદા;
" એમ પરમાત્મા જાણે પિંડ, તે પરમાત્મા તારક ભૂમંડ. ૬

* * * * *

" નિરાધાર નાટક અટપટું, સ્વતઃસિદ્ધ દિસે સામટું,
" ઉત્પત્તિ સ્થિતિ લય સ્હેજે થાય, પ્રવાહ તણી પેરે ચાલ્યું જાય;
" તેમાં આચાર્યે કીધી યુક્તિ, કલ્પ્યો બંધ ને માની મુક્તિ " ૭

અત્ર પહેલી કડીમાં ચૈતન્યઘન પરમાત્માને એક અખંડ યોગીની ઉપમા આપી આ સંસાર એ એક વિલક્ષણ યોગની ધારા ચાલતી હોય એવું ભાન કરાવ્યું છે. બીજીમાં વિરાટ્ આત્માનું અપૂર્વ આલંકારિક ભાષામાં વર્ણન છે. ત્રીજીમાં દ્વૈતભ્રમની ઉપર પ્રતીતિ અને અદ્વૈત તત્ત્વનું ગુપ્ત અવસ્થાન દૃષ્ટાંત પરંપરાથી આબેહુબ વર્ણવ્યું છે. ચોથીમાં, પાંચમીમાં અને છઠ્ઠીમાં જીવાત્મા અને પરમાત્માનો કેવા પ્રકારનો સંબંધ છે, અને વસ્તુનું અદ્વિતીયત્વ કેવી રીતે છે. તેનું

વેદાંતશાસ્ત્રની રસિક પરિભાષામાં ઉત્તમ રીતે નિરૂપણ કર્યું છે. અને સાતમીમાં પ્રપંચનું મિથ્યાત્વ અને બન્ધ–મોક્ષની કલ્પના કેવી રીતે ઊભી થઇ છે તે બતાવ્યું છે.

અદ્વૈત તત્ત્વના અનુભવ સારૂ અખાએ દષ્ટિસૃષ્ટિવાદની પ્રક્રિયા સૃષ્ટિદષ્ટિવાદ કરતાં વધારે પસંદ કરી છે. અદ્વૈતનો શાસ્ત્રાનુસાર નિર્ણય કર્યા પછી દ્વૈતપ્રતિભાસ અદ્વૈતમાં શી રીતે થયો એનો વ્યાવહારિક નિશ્ચય કરવા વેદાન્તશાસ્ત્રમાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રક્રિયાઓ છે. એ સર્વ પ્રક્રિયાઓમાં માયાવાદ અનુસ્યૂત છે, તોપણ કેટલાક-નું એમ માનવું છે કે આ વિશ્વસૃષ્ટિ પરમેશ્વરના માયિક સંકલ્પથી ઉત્પન્ન થયલી છે અને તે જીવની દષ્ટિના વિષય રૂપ થાય છે. આ વિચારને સૃષ્ટિદષ્ટિવાદ કહે છે. અન્ય વિચારકોનું એમ માનવું છે કે જીવની દષ્ટિથી જ આ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થયલી છે. અર્થાત્ જીવની અજ્ઞાનમયી ભાવના જ આ ભેદમય સંસારને પ્રકટ કરે છે. આને દષ્ટિસૃષ્ટિવાદ કહે છે. અખાએ આ વિચારને સ્વરૂપ-નિર્ણયમાં વધારે ઉપયોગી ગણ્યો જણાય છેઃ—

"જગત નામ જગદીશજ તણું, જોયામાં કારણ છે ઘણું,
"ચિત્ત સહિત જોતાં તો જગત, ચિત્ત રહિત હરિ છે વ્યકત;
"શાર્દૂલ સુત માતાને મળે, અન્ય અખા રિપુ જાણી પળે.

"મોટું વૈગુણ્ય ચિત્તનું પડ્યું, વસ્તુ વિષે દ્વૈતપડ ચડ્યું,
"પડે ભાત નાનાવિધ તણી, ચિત્ત ઉપાધ્ય વાધી અંત્ય ઘણી;
"માદક પુરૂષને ઘેલો કરે, સ્વસ્વરૂપ અખા તેને વિસરે.
"ચિત્ત સમતે નિશ્ચળ મન થાય, નિશ્ચળ મન તે શિવ સદાય,
"શિવ તણે પદ દ્વૈત જ નથી, ચિત્ત ઉપાધ્ય વાધી અણછતી;
"ચિત્ત કલ્પિત અખા અવતાર, એ સતશાસ્ત્ર તણો નિરધાર."

અખાના કાવ્યગત સિદ્ધાન્તોનું સ્વરૂપ સૂક્ષ્મમાં પ્રતિપાદન કર્યા પછી તે કવિની અન્ય કવિઓ સાથે સરખામણી કરવાનું આ વાર્તિકમાં બાકી રહે છે. અખો કેટલાક અંશમાં એક અદ્વિતીય મધ્યકાલીન ગુજરાતી કવિ છે. એનું બહુશ્રુતપણું અન્ય ભકત તથા જ્ઞાની કવિઓમાં નથી. શાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તો જે સરળ ભાષામાં એ ઉતારવા સમર્થ થયો છે તેમાં અન્ય કવિઓ હાર ખાઈ ગયા છે. અખામાં રહેલા આ ગુણો પ્રતિ બહુમાન દર્શાવ્યા છતાં આપણે કહેવું જોઇએ કે તેનામાં ધીરાની કલ્પનાશકિત નથી, તથા યોગમાર્ગના અણસારા ભાગ્યે જ જણાય છે. પ્રીતમની પેઠે તેનામાં શાંત તથા શૃંગાર એ ઉભય રસની નિષ્પત્તિ કરવાનું સામર્થ્ય નથી. અખો ઘણે પ્રસંગે શુષ્ક કવિ લાગે છે. પ્રીતમ શાંત અને તેની સાથે રસિક કવિ છે. પ્રીતમમાં તેના નામ પ્રમાણે ભાષાનું માધુર્ય અદ્દભુત છે. નીચેની પ્રીતમની પંકિતઓની મધુરતા નથી અખામાં, નથી ભોજામાં, અને નથી નિષ્કુળાનંદમાં:—

" અશાડે અમરિત તણા વરસ્યા વરસાદ,
" હરિ હરિ સઘળે થઇ રહ્યું, થાવર જંગમ જાત;
" ચિત ચાતક રંગે રટે, બોલે મન મોર,
" જ્યાં ત્યાં ચૈતન્ય બ્રહ્મના, ઉગતા અંકુર.
" સુખસાગર સહેજે ઉછળ્યો, સરિતા શુભ સાર,
" બ્રહ્મ નિરંતર જળભર્યા, કોઇ પામે ન પાર;
" માણે મત્સ્ય મગન થઈ, મરજીવા સંત,
" પ્રીતમ પલક ન્યારા નહિ, રસિઆ રસવંત. "

(જ્ઞાનમાસ.)

પદલાલિત્ય જેટલું પ્રીતમમાં તથા ધીરામાં છે તેટલું અખામાં નથી. પ્રીતમ શાંત તથા શૃંગાર રસમાં સરખી શકિત પ્રકટ કરવા જાય છે, પણ શૃંગારની છાયા તેના શાંત રસમાં પણ પ્રવેશે છે. પ્રીતમમાં જ્ઞાન અને ભકિતનું સમાન બળ છે. અખામાં વિચારનું પ્રાધાન્ય છે.

ભોજામાં મર્મ વાણી જબરી છે, અને ઘણે પ્રસંગે કઠોર છે. અખાના સાખીઓ રસભર્યા છે. વિષયી જનને ભોજા પ્રતિ એકવાર વાંચ્યા પછી ઉપેક્ષા થાય છે. ચાબુક વાગ્યા છતાં પુનઃ અખાને વાંચવાનું મન થાય છે. ભોજો એક સાદો નિષ્કપટી પરમેશ્વરનો ભક્ત છે, અખો એક વિચારશીલ અને ચતુર કવિ છે.

નરસિંહ મ્હેતામાં અનુભવબલ અખા કરતાં વધારે છે. નિર્દોષ ભકિતથી રસબસ કરવા એ આદિકવિ જેવી કુશળતા અખામાં નથી. નરસિંહ મ્હેતાની દૃષ્ટિમાં ઇશ્વરશરણતામાં સર્વસાર છે, અખાની દૃષ્ટિમાં વિચારથી વસ્તુસ્વરૂપ સમજવામાં રહસ્ય છે. બન્નેને અદ્વૈત-નિષ્ઠા ઇષ્ટ છે. નરસિંહ અને પ્રીતમ માયાનું બળ શમાવવામાં પરમેશ્વરના અનુગ્રહને ઇચ્છે છે. અખો સ્વાશ્રયી છે અને પરમેશ્વરને આરંભથી જ અદ્વૈતભાવે ચહે છે. અખામાં જ્ઞાનની કાંઇક ખુમારી છેઃ—

" પરાત્પર બ્રહ્મ પ્રકટ થયા, ગુણ દોષો તે દિનના ગયા,
" અચ્યુત આત્માનું એ એંધાણ, ચચ્યું ન ચાવે અખા અજાણ.
" જે નરને આત્મા ગુરુ થશે, કહ્યું અખાનું તે પ્રીછશે.

* * * * *

" વાંકું રસમું જાણું ત્યાં હરી, હું તો મારે બેઠો ઠરી,
" ભલા ગૃહસ્થને વારે ગાય, એમ આપ સોંપ્યું હરિમાંય;
" છીંડું ખોળતાં લાધી પોળ, હવે અખા કર ઝાકમ ઝોળ."

આ પ્રમાણે આપણે અખાના કાવ્યમાંથી તરી આવતી તેની આધ્યાત્મિક મૂર્તિને નમન કરી આ આત્મસંસ્કારજનક વાર્તિકને સમાપ્ત કરીશું.

જલાલપુર
તા. ૫-૮-૧૯૦૩

ન. દે. મહેતા.

૩.

મીરાંબાઈ.

પારસી, મુસલમાન, ગાયકવાડ સરકાર, ઈંગ્રેજ સરકાર, ગોસ્વામીજીના બાલ, સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના સંસ્થાપકઃ પરમુલકવાસી એવાં અનેક મહામલ્લ આપણા ગુજરાતના ઉદ્ધાર અર્થે આપણામાં આવી વસ્યાં છેઃ પણ રાજ્ય, સંપ્રદાય કે ન્યાતનાં સીમાબંધન અવગણી સકલ ગુર્જરિવાસીના ગૃહદ્વારમાં પ્રવેશી દેવસેવાને ઓરડે તો એક જ પરદેશી પુષ્પ પરિમલ સ્ફુરી રહ્યું છે, અને તે મેવાડનાં મહારાણી મીરાંબાઈ. આજ એમની જીવનકથા જોઈએ.

સકલ ભારતનો ઈતિહાસ આછે અક્ષરે લખાયેલ છેઃ નિઃસંશયની શોધનાઈથી છપાવાની હજી વાર છે સૂર્યવંશનાં મહારાણીજીની કથા એ ઈતિહાસનું જ એક પ્રકરણ છેઃ એટલે એના અક્ષર પણ સુવર્ણના છતાં આછા જ છે.

ટૉડ સાહેબનું રાજસ્થાન, ભક્તમાલા, બાબુ કીરતપ્રસાદનો લેખ, દયારામભાઈનું મીરાંચરિત્રનું પદ, મીરાંબાઈનાં પોતાનાં કેટલાંક પદ, ભક્તોની દન્તકથાઓ, નર્મદના કેટલાક લેખ : એ સહુ આ સુન્દર સુન્દરીજીવન જાણવાનાં સાધનો છે. મહામહોપાધ્યાય કવિરાજ શામળદાસજી મેવાડના ઈતિહાસનું સંશોધન કરતા— કર્યું છેઃ ત્હેનો થોડોક ભાગ ખાનગી રીતે છપાયો છે. શામળદાસજીની શોધોને આધારે આપણી વાચનમાળાની નવી આવૃત્તિમાં એક મહત્ત્વની ફુટનોટ પાંચમી ચોપડીમાં છે. ચાલતા વર્ષના મે માસની ૨૩મી તારીખના મુંબઈ સમાચાર પત્રમાં 'જોધપુરના રાઠોડવંશનાં રાજવંશી કવિ મીરાંબાઈ

ઉપર એક ઐતિહાસિક શોધનવાળો સારો લેખ છે. તે પણ ઉપલી ફુટનોટનો સમર્થક છે. આ સૌ મીરાંબાઈની જીવનકથાનાં સાહિત્યો છેઃ થોડાં છે છતાં સકલ વિસંવાદી છે. વર્તમાન કો કાલિદાસ રઘુવંશની કથા આગળ કથશે ત્હારે એક મહાગાનમાં અન્યસ્થ વિસંવાદ વિરમશે. આપણે બન્ને જીવન સાંભળીએ અને મેવાડની જાહોજલાલી સત્યના તેજમાં મુદ્રાંકિત થાય ત્હાં સુધી મત ઉચ્ચારતા થોભીશું.

મહારાણી મીરાંની કથામાં નિઃસન્દેહ વાતો આટલી છેઃ—

૧. જોધપુરના ભાયાત મેડતાના રાઠોડ વંશમાં ત્હેમનો જન્મ હતો.

૨. ચીતોડગઢના સૂર્યવંશમાં ત્હેમનું લગ્ન થયું હતું.

૩. મીરાંને પતિનું સુખ ન હતું.

૪. શ્વશુરકુલ તરફથી વૈષ્ણવ સંપ્રદાય તજાવવા ત્હેમને પજવણાં થતાં.

૫ વૃંદાવન અને દ્વારિકા, શ્રી કૃષ્ણના પૂર્વ અને ઉત્તરચરિત્ર-લીલાની ભૂમિની મીરાંએ યાત્રા કરી હતી.

ઇતિહાસના પડદા ઉપડે નહીં ત્હાં સુધી અન્ય સઉ વિતંડા-વાદ જેવું જ છે.

મીરાંબાઇની જન્મતિથિ કે મૃત્યુતિથિ નિશ્ચિત નથી. અનન્તતાના આકાશમાંથી એ શુક્રમાલા ક્યહારે ઉગી કે અનન્તતા પાછળ ક્યહારે તે આથમી તે આપણે જાણતા નથી. રાજસ્થાનમાંથી ગુર્જરરાષ્ટ્રે આવી, મીરાંબાઇ ગાઇ ગયાં છે એટલું આપણે જાણીએ છીએ. બાબુ કીરતપ્રસાદ કહે છે કે મીરાંબાઇનો જન્મ સંવત ૧૪૭૫ માં થયો હતો અને મુંબઇ સમાચારમાંના લેખક લખે છે કે મૃત્યુ સંવત ૧૬૦૩ માં થયું. એ રીત્યે મીરાંબાઇને લેખકો ૧૨૮ વર્ષનું આયુષ્ય

આપે છે: જે **મીરાં**બાઇના એક પદ સાથે સરખાવવા જેવું છે:

" એસી ટૂંકી સી જીંદગીમેં ક્યા માગું ?
ક્યા માગું ? રે મૈં ક્યા માગું ?
એસી ટૂંકી સી જીંદગીમેં ક્યા માગું ? "

આજ ગોકુલઅષ્ટમી છે, કૃષ્ણજન્મની તિથિ છે: **મીરાં** પરમ કૃષ્ણભક્ત હતાં, તેથી આજની તિથિ **મીરાંજયન્તી** માટે નીમવામાં આવી છે.

મીરાંના પિતાના નામનો પણ નિશ્ચય નથી. દયારામભાઇની સાથે લોકવાયકા ગાય છે કે:

જયમલ રાઠોડની દીકરી રે સુણો **મી**ડતા એનું ધામ:
રૂપગુણ કોઇ સમોવડ નહીં, રૂડું ધર્યું **મીરાં**બાઇ નામ.
મીરાંમન મોહન શું માન્યું.

નવું સંશોધન આવું છે: રાઠોડવંશી રાવ **જોધા**જીએ સંવત ૧૫૧૫ માં **જોધપુર** વસાવ્યું. તે **જોધાણુ**નાથના ન્હાના કુંવરોમાંથી કુમાર **વીકા**જીએ ઉત્તરે રેતીના પગથારમાં **બીકાનેર** સ્થાપ્યું અને કુમાર દુદાજીએ સંવત ૧૫૫૮ માં પુરાણા **મેડતા**નગરનો ઉદ્ધાર કીધો. રાવ દુદાજીના મ્હોટા પુત્ર **વીરમ**જીના કુંવર તે ભક્તવીર **જયમલ** અને ન્હાના કુમાર રત્નસિંહની કુંવરી તે ભક્તવીરાંગના મહારાણી **મીરાં**બાઇ. મેડતા ફરતો વીશ ગાઉનો પ્રાન્ત હજી **મીરાં**બાઇના દેશ તરીકે પ્રખ્યાત છે. નવી શોધ પ્રમાણે કુમાર **જયમલ** અને કુમારી **મીરાં** કાકાકાકાનાં પુત્રપુત્રી હોઇ ભાઇબ્હેન થાય. **મુંબઇ** સમાચારમાં આપેલી વંશાવલિ આમ છે:

રાવ ચૂડાજી ર.ઠે.

|

રાવ રીડમલજી.

|

રાવ જોધાજી.

|

રાવ સુજાજી (જોધપુર)	કુમાર વીકાજી (બીકાનેર)	કુમાર દુદાજી (મેડતા)

કુમાર દુદાજી (મેડતા)

|

વીરમજી	રત્નસિંહ
જયમલ	મીરાંબાઇ

પ્રભાતીયાં ગાનાર મીરાંનો જન્મ કુકડી ગામમાં થયેલો કહેવાય છે. બાલ વયમાં જ મીરાં નમાયાં થયાં હતાં. અને પછી દાદા દુદાજીને દરબાર રહેતાં. મુંબઈ સમાચારમાંના ઐતિહાસિક લેખમાં લખ્યું છે કે: " મેડતામાં ચતુરભુજજીનું પ્રખ્યાત મન્દિર રાવ દુદાજીનું સ્થાપેલું હમણાં સુધી મોજુદ છે...મીરાંબાઇને પણ બચપણથી શ્રી ગિરધરલાલજી ઉપર સ્નેહ હતો.....ગિરધરલાલજી શ્રી કૃષ્ણનાં સેંકડો નામોમાંનું એક નામ છે...મેડતાના મન્દિરની મૂર્તિમાં પણ શ્રી કૃષ્ણ ડાબા હાથમાં પ્હાડ લઇ ઉભેલા છે. અને જમણા હાથમાં વાંસળી છે. " નમાયી દીકરીને દાદા લાડ લડાવે અને દાદાના ભજન-

કીર્તનમાં દીકરી સાથે રહે અને સંસ્કાર પામે તે સ્વાભાવિક જ છે.

દયારામભાઇ **મીરાંચરિત્ર**માં ગાય છે કે:

"જોશીએ વાંચી જન્મોતરીરે ત્હેમાં લખ્યું નીકળ્યું એહ;
વરશે વિશ્વંભરનાથને, કરશે નન્દકુંવર શું નેહ;
મીરાંમન મોહન શું માન્યું.

ભક્તમાલામાં કથા છે કે **મીરાં** ન્હાનપણમાં હરિની માટીની મૂર્તિ રચતાં અને રાધામાધવનો વિવાહ રમતાં. **મીરાંબાઇનું** એક પદ છે:

" કાલ્યે પરણાવશું ગોપી, કુંવરને કાલ્યે પરણાવશું ગોપી,
કહાનવર મ્હારો ઘોડે ચ્હડશે, માથે મુગટ આરોપીઃ કુંવરને.
રાધિકા જ્હારે મન્દિર પધારશે, મન્દિર રૂહેશે ઓપીઃ કુંવરને.
મીરાં કહે પ્રભુ ગિરધર નાગર લીલા વાઘા ને પીળી ટોપીઃ કુંવર."

લગ્નની વેદીપ્રભાથી મન્દિર ઓપી રહે છે એ **મીરાં**થી અજાણ્યું ન હતું; પ્રેમની કટારીના ઘાવ, પ્રેમ તણી અગલાને અન્તર ગેબની ગોળી વાગે છે એ **મીરાં** જાણતાં એવું થોડાં જ જાણતાં હશે. પણ **મીરાં**ને પાર્થિવથી તૃપ્તિ ન હતી. વિધિના લેખ પણ એવા પડેલા કે **મીરાં** સંસારમાં સ્વામીસુખથી અળગાં રહે. **મીરાં** પોતે ગાય છે કેઃ

" કાચે તે તાંતણે હરિજીએ બાંધી, જેમ ખેંચે તેમ તેમની રે,
મ્હને લાગી કટારી પ્રેમની.

રાજસ્થાનના મુગટ **ચીતોડ**નાં મહારાણી થવે **મીરાં**નું મન માનતું ન્હોતું. '**મીરાં**મન મોહન શું માન્યું' હતું. ત્રિલોકનાથનાં મહારાણી થવા ત્હેમની ઇચ્છા હતી અને એ પદ પામ્યાં પણ ખરાં.

મેવાડમાં મીરાંનો સંપ્રદાય ચાલે છે: કૃષ્ણમીરાંની મૂર્તિઓ સાથે પૂજાય છે. રાધાનું પદ આમ મીરાંએ કંઇક છીનવી લીધું છે. મીરાંનો લગ્નપ્રસંગ તપાસતાં આ વાતો વીસરવા જેવી નથી.

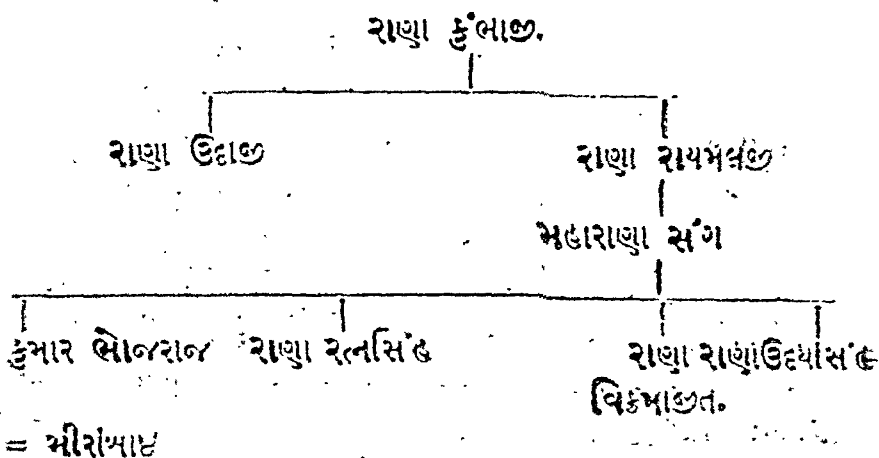
દયારામભાઇ ગાય છે:

" ઉદ્યોતપુરના રાણા રાજીઓ રે તે સાથે કરી છે સગાઇ:
પરણાવીને વળાવ્યાં સાસરે કંઇ લૌકિક રીત્યે મીરાંબાઇ:
મીરાંમન મોહન શું માન્યું. "

કરનલ ટોડ અને દન્તકથા મીરાંબાઇને વિક્રમવન્તા રાણા કુંભાનાં મહારાણી કહે છે. કુંભા રાણાજી વીરમણિ હતા. તેમની સમશેરની ઝલક માળવા અને ગુજરાતના સુલતાનોની આંખ્યોમાં અંજાઈ હતી. રાણા કુંભાજી રસિક હતા. ટોડ સાહેબ કહે છે કે જયદેવના ગીતગોવિન્દ ઉપર એમણે ટીકા લખી છે. કુંભારાણાએ ચણાવેલો સુન્દર આરસનો કીર્તિસ્થંભ ચિતોડની વિક્રાળ ભમ્મરને હજી શણગારે છે. મીરાંબાઇના જેવા ભરપૂર હૃદયને એવા પૌરૂષપ્રશસ્ત રાણાજી ભરથાર તરીકે આપવામાં લોકસમૂહે મણિને કુંદનને જ ખોળે મૂક્યું છે. પણ નવી શોધોને બીજું જ કહેવાનું છે.

એમ સાંભળ્યું છે કે કવિરાજ શામલદાસજીના સંશોધનમાં મેવાડના ઇતિહાસની એવી કેટલીક વાર્તાઓ હાથ આવી છે કે હજી તે સૌ પ્રજા સમક્ષ મૂકી શકાય એમ નથી. છતાં દેશ પરદેશમાં કેટલીક વાતો પવન લઇ ગયો છે. " મારવાડ અને મેવાડ જ્યહાં મીરાંબાઇએ પોતાના આયુષ્યનો " પ્રથમ " ભાગ ગુજાર્યો હતો ત્યહાં અનેક શોધખોળ કર્યા પછી મીરાંબાઇ સંબંધી જે હકીકત મળે છે તે " મુંબઇ સમાચારમાંના શોધક લેખક નીચે પ્રમાણે આપે છે:—

રાણા કુંભાના પુત્ર રાણા રાયમલ અને રાણા રાયમલજીના પુત્ર મહારાણા સંગ, જે મુગલ મહારાજ્યના સ્થાપક ચિત્રવિચિત્ર-જીવનશાળી બાબરની સ્હામે હિન્દુ સેના દોરી ગયા હતા. સાંગા-રાણાના જ્યેષ્ઠ કુમાર ભોજરાજજી સાથે મીરાંબાઇનું લગ્ન સંવત ૧૫૭૩ માં થયું હતું. આ રીતે મીરાં કુંભા રાણાનાં ત્રીજી પ્હેડીએ કુલવધૂ થાય અને વીરભદ્ર રણધીર પ્રતાપસિંહનાં કાકી થાય. વંશા-વળી આમ છે :

કચ્છના રાવની કુંવરી ટોડીની કથા કાઠીઆવાડમાં જાણીતી છે કે કૃષ્ણગોપની બંસી હેને ડસી ગઇ હતી અને હરિભક્તિનો હેને દોર લાગ્યો હતો. તે કુંવરીનાં રાવે લગ્ન લીધાં ત્યારે કુંવરી સાધુડીનો વેશ લઇ ચાલી નીકળી અને દ્વારિકાંમાં જઇ રહી. મીરાંબાઇએ પણ લગ્ન વેળા પરણવા ના પાડયાનું કહેવાય છે.

લગ્ન પછી મીરાં સાસરે ગયાં ત્યારથી જ હેમના સાસરીઆ

સાથેનો સંબંધ કચવાતો જ હતો. રાજકુલનાં વરકન્યા 'દેવીને દેવા ચવામણાં' ચાલ્યાં; 'રાણે પારવતીજી પૂજ્યાં,' પણ **મીરાંનું** મસ્તક ન નમ્યું.

> સાસુ કહે: સૌભાગ્ય વધે, વહુ ! નમો **શક્તિ**ને પાય,
> **મીરાં** કહે: મસ્તક નહીં નમે વિના શ્રી ગિરવરધર રાય:
> **મીરાંમન મોહન શું માન્યું.**

સાસુને રીસ ચ્હડી કે વહુ આજથી જ વડિલના સામું બોલી અને રાણાજીને શીખામણ દીધી કે 'ન્યારૂં રચાવો એનું ધામ.'

> એવું સુણીને **મીરાં** મગ્ન થયાં રે, ભલું થયું ભાગ્યો જંજાળ;
> સાધુની સંગે દીનરેન નિર્ગમશું સુખે, સેવીશું ગાઇશું ગોપાળ:
> **મીરાંમન મોહન શું માન્યું.**

લગ્નજીવનને પ્હેલે જ પગલે આવી રીત્યે **મીરાં**ને ઠેશ વાગી અને અવળાં ડગ ભરાયાં. આમ **મીરાં** ' **નન્દનન્દન** સાથે ન્યારાં રહ્યાં.

આવી જ કથા તુલસીદાસજી વિશે પણ છે કે એક વેળા ભગવાને ત્હેમને કૃષ્ણાવતારના રૂપથી દર્શન દીધાં. ત્યહારે તુલસીદાસજી ત્હેમને ન નમ્યા અને વચન કહ્યું કે:—

> મોર મુગટ, કર બંસરી, ભલે બને હો **નાથ** !
> તુલસી મસ્તક તબ નમે ધનુષબાન લો હાથ.

આને મળતો એક પ્રસંગ ગોવર્ધનરામભાઇએ સરસ્વતીચન્દ્રની નવલકથામાં આણ્યો છે. સુન્દરગિરિ ઉપર સાધુઓના મન્દિરમાં યદુનન્દનની મૂર્તિને સરસ્વતીચન્દ્ર નમતો નથી અને પોતે યોગ્ય કર્યું હોય એમ માને છે. ઉદાર ઉરના યજમાનો જે ત્હેના ઋણ સેવતા

હતો અને ત્હેમના હૃદય ઉપર ઘા મારતો મહેમાન સરસ્વતીચન્દ્ર એ બન્નેમાં ખરૂં સંસ્કૃતિનું સંસ્કારી કોણ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર શું અઘરો છે ? વિવેકભ્રષ્ટ અનુદાત્ત સરસ્વતીચન્દ્રનો આત્મા તે સમયે ઉણો–અધૂરો લાગે છે, કલાખરેલો દર્શાય છે. મહાન ભગવદ્‌ગીતા સમા ગ્રંથમાં પણ " **सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज** " જેવાં સંકોચનાં વચન છે.* 'સમરનેહતી પ્રસ્તાવનામાં રા. રા. મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ લખે છે કે કેટલેક કાળે આપણા આત્માઓ ફરતી દીવાલો બંધાય છે અને તે દિવાલો પડે છે ત્હાં સુધી દેખાતી નથી. બાલક સમાન આનંદાશ્ચર્યનું નયન અને મહાભક્તની સર્વ સારગ્રાહી બુદ્ધિભક્તિ હોય ત્હેનો જ પ્રાણના વિકાસ સદન્તરનો છેઃ નહીં તો દીવાલોથી બંધાયેલી દૃષ્ટિનો માનવી સત્યના સકલ પ્રદેશે સફર કરી નથી શકતો, પણ માત્ર એક નગરવાસી જ રહે છે; અને તે નગરને જ સકલ સત્યપ્રાન્ત માને છે. એવાં આગ્રહી પણ સંકુચિત હૈયાંની એવી પ્રતીતિ જ હોય છે કે પ્રભુ એક જ રીત્યે પ્રગટે છે. કોઈ શંકર તો કોઈ રાણાનાં માજીની પેઠે દેવી, કોઈ મીરાંબાઈ પેઠે કૃષ્ણ

---

*શ્રીમદ્‌ભગવદ્‌ગીતામાં " હું "," મને " આદિ સર્વનામનો અર્થ પરમાત્મા જ થાય છે. ' વૃષ્ણિઓમાં વાસુદેવ હું છું " અને ' આદિત્યોમાં વિષ્ણુ હું છું ' એમ કહેનાર તે વાસુદેવ (કૃષ્ણ) અને વિષ્ણુ (દેવતાવિશેષ) કરતાં પાર રહીને બોલે છે એ સ્પષ્ટ છે. ' ધર્મો ' એ બહુવચન પણ ઊંડા અર્થથી ભરેલું છેઃ ધર્મો–કર્તવ્યોના અનેકતાને ભેદી એની પાછળ રહેલી પરમાત્માને શરણ થવા રૂપ એકતા પ્રાપ્ત કરવાને અત્રે ઉપદેશ છે; કારણ, આમ થાય ત્યારે જ જીવનમાં સુશ્લિષ્ટતા–એકાર્થતા–એકરસતા આવે અને પરમ પુરૂષાર્થ સિદ્ધ થાય. 'વસન્ત'ના તન્ત્રી.

તો તુલસીદાસજીની માફક રામ, કોઈ ક્રાઈસ્ટ તો કોઇ સરસ્વતી-ચન્દ્રની જેમ આન્તર દૃષ્ટિતુંજ માત્ર લક્ષ્ય: એમ એક એક કલાએ જ પ્રભુ પ્રકાશે છે એમ આગ્રહી જન માને છે અને અન્ય કલાઓની અવગણના નિન્દા કરે છે. રાજનગરના આપણે નાગરિકો કહીએ કે અંગ્રેજ સરકાર તો આપણા નગર માત્રમાં જ રાજ્ય કરે છે તો, અથવા તો કહીએ કે આપણા કોટના બાર દરવાજાની અન્દર જ સૂર્ય પ્રકાશે છે, તો તે ખરૂં કહેવાશે? સર્વ સંપ્રદાયો ધર્મનાં નગર છે. પ્રકાશમૂલ સર્વ સંચારી રાજરાજેશ્વર પ્રભુ ધર્મનાં સર્વ નગરો ઉપર તેજ ઢોળે છે, એટલું જ નહિ પણ અધર્મને પણ તેજના કણ છાંટે છે. પ્રભુનાં પગલાં હૈયામાં છે, કુલમાં છે; સંસારમાં છે, રાજ્યમાં છે, પૃથ્વીમાં છે; વિરાટ રૂપે બ્રહ્માંડમાં છે, અને એથી એ દશાંગુલ તો શું પણ અણગણ અંગુલ પર છે. તે 'એક છે, અનેક છે; પ્રવૃત્તો છે, નિવૃત્તો છે; એકમાં અનેક રાજે છે, પ્રેમ વિરાજે છે.' ઈશ્વર એક અદ્વિતીય છે, છતાં કોટિ કોટિ નામરૂપધારી છે; ઈશ્વર સર્જનવિધાને એક આશયી છે પણ અનેક લીલાઓનો રચનાર છે. મત, વાદ, સંપ્રદાયનાં થાણાં મૂક્યે અંતરમાં ઉછળતાં સત્ય રોક્યાં રહેતાં નથી. ગોવર્ધનરામભાઇ જ બીજે સ્થળે ગાય છે કે:—

જગતને કહેજો રે હરિહર એક જ છે:
વૈકુંઠ વસે છે રે કૈલાસની મ્હાંય જ છે.

જેણે—

“**सर्वदेवनमस्कारः केशवं प्रति** गच्छति.”

એમ ગાયું છે એની દૃષ્ટિ મહા વિશાળ હતી, તેનું નયન સૂર્ય જેવડું મહા પ્રતાપી કોટિ કોટિ કિરણવન્તું હતું: તેણે સઘળે સદ્ભાવે પ્રભુને નિહાળ્યો છે.

મહાભક્તો **મીરાંબાઈ** અને તુલસીદાસ જેવાં એ સત્યથી અનજાણ્યાં રહ્યાં હતાં: સરસ્વતીચન્દ્ર સમા વર્તમાન બુદ્ધિયુગના મનુબાલની એવી ભૂલ્યો ક્ષમાપાત્ર જ ગણવી ઘટે છે.

નંદનન્દન સાથે **મીરાં** ન્યારાં રહ્યાં, હરિજન ઘણા મ્હેલે આવતા, નિત્ય ભજન કથા કીર્તન ઓચ્છવે હરિને લાડ લડાવતાં. સંશોધકો કહે છે કે કુમાર ભોજરાજજી કુંવરપદે જ દેવલોક પામ્યા અને **મીરાંબાઈ** આ વેળા વિધવા હતાં. અને સંશોધકોના વર્ણને સમર્થન **મીરાં**ના એક પદમાંથી મળી શકે એમ છે.

મુખડાની માયા લાગી રે મોહન પ્યારા ! મુખડાની૦
મુખડું મેં જોયું ત્હારૂં, આ જગતડું થયું ખારૂં;
મન મ્હારૂં રહ્યું ન્યારૂં રે, મોહન પ્યારા ! મુખડાની૦

સંસારીનું સુખ એવું, ઝાંઝવાના નીર જેવું;
તેહને તુચ્છ કરી ફરી રે, મોહન પ્યારા ! મુખડાની૦

સંસારીનું સુખ કાચું, પરણીને રંડાવું પાછું;
તેહને ઘેર શીદ જઇએ રે, મોહન પ્યારા ! મુખડાની૦

પરણું તો પ્રીતમ પ્યારો, અખંડ સૌભાગ્ય મ્હારો;
રાંડવાનો ભે ટાળ્યો રે, મોહન પ્યારા ! મુખડાની૦

મીરાંબાઇ બલિહારી ત્હારી, આશા એક મ્હને છે ત્હારી;
હવે હું તો બડભાગી રે, મોહન પ્યારા ! મુખડાની૦

ગમે તે ખરૂં હો પણ પરણ્યા પછી નજીકના જ સમયથી એકાકિની જીંદગી અને તે દુઃખભારવાહિની જીંદગી પણ ન જીવવા દેવા મારેના જુલમ શરૂ થાય છે.

મ્હેલે જ પગરણે મીરાંબાઇનાં નણંદ ભાભીને સમજાવવા જાય છે, કે ભાભી ! આ શા ઉત્પાત ? પીયર વગોવી હવે રાણાકુલને વગોવવા માંડ્યું છે. મીરાં નણંદને જ સ્હામાં ઉપદેશે છે કેઃ—

'ત્હમે પણ જાઓ શીદ સાસરે રે બાઇ ! વૃથા વટાળો શાને દેહ ?'

અને નણંદ સાથે રાણાજીને કહેણ કહાવે છે, કે 'નૃત્ય કરી હરીને' ભજો, અને સાસુને કહાવે છે કે હવે 'વૃદ્ધ થયાં, ગોવિન્દ ગુણ' ગાવ. બાળાપણના સંસ્કાર ઉખેડવા અશક્ય હતા : તે ઉખેડવા મથવું તે વ્યર્થ હતું.

એક સમયે રાણાજીને કોઇએ ખબર કરી કે મીરાંના મ્હેલમાં મીરાં કોઈ પુરુષ સાથે એકાન્તે છે. ઉગ્ર રાજપુત્ર તરવાર ખેંચી મીરાંને મ્હેલે ગયા અને જોયું તો મીરાં એકલાં. ઝાંખા પડેલા રાણાએ મીરાંને પૂછ્યું કે પેલો પુરુષ ક્યહાં છે ? મીરાંએ કહ્યું;—

ક્યહાં છે પૂછો શું રાણા ! રોષમાં રે, એ તો સઘળે વસે છે ભરપૂર :
ધ્યાનમાં જૂવે જોગી, પ્રેમી પ્રત્યક્ષ પેખે, રહે છે દુષ્ટ થકી દૂરઃ
મીરાંમન મોહન શું માન્યું.

'રાણાજી ! પ્રેમભક્તિ વડે પરબ્રહ્મ ભજો તો ત્હેનાં દર્શન થાય.'

રાણાનો રોષ બમણો વધ્યો અને સમશેરનો ઘા કર્યો તો મીરાં એ દીઠાં. મીરાંને મારવા ખડ્ગ ઉગામ્યું તો 'હરિએ દેખાડ્યાં મીરાં ચાર.' ખંડકિરીટી રાણાજી પછી મ્હેલે પાછા ફર્યા.

પ્હેલે જ પગલે ઠીક થયેલી તે મીરાંનું સૌભાગ્ય વળ્યું જ નહીં, ઉઘડ્યું જ નહીં. દિન પર દિન અન્તરપટ ગુણાતા ગયા, ઘાટા બનતા ગયા. યશધ્વજ શા રાજસ્થાનના રાજેન્દ્રને કલંક કરતાં મૃત્યુ આદરણીય હતું. મીરાંના મૃત્યુનાં સાધન હવે યોજાવા માંડ્યાં. એક